

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1988 — Ч. 4 (324)

В. Барка: ПРОЧАНИН МОРЯ

М. Павлишин: АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В АВСТРАЛІЇ

В. Попович: ВАСИЛЬ ХМЕЛЮК

А. Камінський: СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ
І НАШІ ЗАВДАННЯ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

Емма Андіївська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андіївської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалока.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документів, також нові документаційні матеріали.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1988
Ч. 4 (324)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUCASNIST» — APRIL 1988
MULLERSTR. 33, RGB.,
8000 MUNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyń Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Євген Сверстюк*: В день народження Василя Стуса.
7 *Василь Барка*: Прочанин моря.
18 *Емма Андіївська*: Уривок із роману «Лябіринт».
31 *Марко Павлишин*: Аспекти української літератури в Австралії.

МИСТЕЦТВО

- 48 *Володимир Попович*: Василь Хмелюк.
59 *Вілен Барський*: Те саме знову.
64 *Валеріян Ревуцький*: Три ролі в кіні й чотири в театрі.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 69 *Мирослав Іванек*: Людина зламу 16-17 століть.
76 *Януш Собцяк, Пьотр Левіцький*: Найновіша історія — сусіди та національні меншості.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Анатоль Камінський*: Сучасне становище на Україні і наші завдання.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 94 Рецедиви погромної журналістики. — *Відкритий лист М. Гориня до редактора «Літературної України»*.
109 *Петро Лозінський*: В'язні сумління на Україні.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *Олександр Домбровський*: Нове надбання з ділянки Грушевськіяни.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 120 Голос перестороги. — *Лист діячів науки України до редакції «Літературної газети».*
123 Тому й став письменником. — *Розмова з письменником-сатириком М. Жванецьким.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 126 *Т. Г.*: Про голод в Україні 1932-1933

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 127 Богдан Кордюк, 1908-1988
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

В ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ СТУСА

Євген Сверстюк

Я прийду на Святвечір між люди,
Білим птахом до вас прилечу
В рідну хату — вже що там не буде,
А від стовпчика "дев'ять" втечу.

Не добувши п'ятнадцяти чорних,
Понад темний тунель і шмон,
Де ревуть безупину жорна
І мовчить беззаконний закон.

Відболілися муки-печалі,
Відпустило запеклі сліди
І земля вже всотала всі жалі,
Що мене закрутили сюди.

Серед ницості, черствості, бруду,
Став я нервом колючим доби.
Може, того й невідали люди,
Що у серці я був — голубий.

Але в тому рокованім краї,
Де роковані наші літа,
Чорний біль вічно серце крас
І на душу ляга чорнота.

Боже мій, з тих висот, як вата,
Білим болем біліє сніг.
Я в Святвечір радий обняти
Всіх, кого обнімать не міг.

Сплили злоби вали каламутні,
Пробивається світло основ —
Встає перша єдина сутність,
І та сутність всього — любов.

Зникла тайна моєї з'яви,
Відіснився світ марноти,
Тільки чорна кирея слави
Неприкаяно світом летить.

У Святвечір мого народу
Звідтіля, де ні сліз, ні бажань,
Я хочу звістити про радість ПРИХОДУ
І ВІДХОДУ за вічну грань.

ПРОЧАНИН МОРЯ

(Символічна поема)

Василь Барка

I. Порятункова втеча

1

Жниварник вертається в зморі;
при місяці двір подимів!..
Розбійники: звідки? твій скромний,
пожежно стерзали твій дім.

2

Він — в лісі, при згір'ї, на палях!
(так: води звесни не знесуть).
Поглянь! як зграбовує пламя
з веранди віконну стіну.

3

Здогадуйся, хто: як розорник? —
аж огнище в рев червонить.
Манили: зробіся нам борзий
співчасник наживин нічних!"

4

Так тягнуто в гріх розграбунків;
а їхній відкляв реченець.
Ось — помста! бездомник жебручний! —
чи вижене горе кричне?

5

А вчасно сусіди зустріли:
"— Тікай! Бо з ножів'я пропав!"
Спішить проз терні, через ріллі —
в загір'я: до моря тропа.

6

І снилось на ній, перевальній,
в незоряній ночі, з сьутьмин:
свічки без числа присвітляли:
мов лан, при обривах самих...

7

взначили: при шумнім прибої —
стежину, проз скелі близькі,
пройти до каплиці дрібної:
в ній місяць олтарно блистів...

8

бо сонцевий образ, як служба,
в собі на повтор прибира.
І поклик почується: "— здужай:
зріднити світник до ребра.

9

Посвідчуй про звади блюзнірства,
обов'язок в грозах не стих...
Від смуги свічної не збийся —
в заману над кручі до втіх;

10

бо так сполонився призначник —
палкий! попереду, з нещастя:
прискорив свій пропад розпачний;
під бурею труд розвінчавсь".

11

Розбуджено — в досвіт! дорожник —
дивує: на сон! і спішить,
де берег, до бухти продовжний;
"... я чую бурун з пішаниць...

12

на строк як вантажник наймуся,
над кладкою до корабля."
А синь глибини аж струмуча,
набіги до скель прибіля.

13

І подих від хвиль безперервних
в незримому сьйві стрічай!
Відчутно: з небесности зверхність
їм скрилює силу в чергах —

14

незмінною відспоковіку:
іскритися з бризних валів...

8

прозору! — як прбзелень кличну,
Творець від долоні привів.

15

Сприймай її мову пророчу,
глибншу, ніж кажуть слова;
бурунства — мов струнно рокочуть,
і свічниця знак появля.

16

Примарюй: відколи ти з'явник
з прарідних світил, з висоти,
до світопостання! — в незнаних, —
тут з моря вітчизну знайти.

17

Зірник серед воддя сплеснеться
віконно спромінений з хмар:
мов вістка небес незгасненна! —
для серця доплив переймай.

18

Діждися в терпці, незворотник,
її розкриття: крізь грозу,
без відхилу в зман — зачаровність,
хоч горлично віхи призвуть.

19

Бо напрям тобі невідступний
при морі в судьбу доглядівсь:
по зреченості від спокуси! —
повтор на сповісницький слід.

II. Новодений побут

1

З блакиті чаїна розрада;
хоч солоно піт протече,
бо клажа тяжка: виноградна! —
і ящик врїзає в плече.

2

Врожай від вершинок привозять
нам валки з гривастих запряг.
Гортанна в ролинах розмова
і оберт коліс вискрипляв.

3

Душа від надгір'я привітна,
власкавлена в дружбу і в клич,
вчарує, де квіт з верховіття
світилля в собі поключить.

4

А спрагнув нестерпно в спекоту,
то збанок з гарби подала:
вино! — ніби чарня прикотить
цілюща в єство звідтіля.

5

"— Як звуть?" поспитається вдячний;
дивуйсь на ім'я: Тінарет! —
в нім східня бринить давночасність,
чий з пристрасти зміт не примерк.

6

І сам їй назватися мусів;
"— Назарик?" на говір зміря ...
скорочує: "Зар", у роздумчість,
на білу вимову — трикрат.

7

Чорнява, з лиця — блідна гожість,
і погляд мов з ночі квіток
(русявому в мрії дорожчий,
ніж срібло казок багатьох).

8

Запросини прийдуть: на празник! —
вradіти про днину гірську.
Бо досить скорботами зранив
стан серця між вістрями скрут.

9

10

З юнацтва всокольноено мрію —
про волю сяючу з-над скель,
з-над гроз! на звитязтві громівну,
де псарствами не склянетесь.

10

Гостинно покликано в гори;
весілля гримить бубенцем...
з легенди повихрять проворні:
від юности! — нею цвітем.

11

Скружніли в біжучому танці —
джигіти! — "черкески": як сніг;
і пави в намітках; царятні,
в прозорих; з коронок світніть!

12

Поривно від пригравки пристрасть
на злеті окрилює круг:
відчайність! аж кров'ю нестримна —
щороку, з огнем вперегук.

13

А старник на брилі, суворий,
при кленові сидя, слізнить.
Спитай: чи йому хороводик —
чужучостями відказний?

14

"— Е, ні! я сподобав з дитинства;
а горечі тут не минем,
бо в танці юнацтво ганьбиться,
де врито батьків під цемент.

15

По тім'ях стрільба! й загребули,
безмісячно, в тьмі кушовій.
Пізніш: тут майдан, на розгули,
врівняли, — хоч плач, а радій".

16

Та гість, до страхів недовіра,
плечима низав, хоч — притерп ...
бо згадує: так вгородила
свій жах чортівня і на степ.

17

Зелено, мов сон доброскладний:
посельність обнята вінком
з магнолій і вкруг — з олеандрів,
чи так до зірок замкнемось?

18

Як місяць сяв тривічний, —
на дружбу довічну клялись.
В вдень: він, в роботу привченик,
найнявся! — до кінських коліс.

19

Мов селянин надрічного лона,
всновиджує хатку ставну.
Коли й поцілунки полонять:
"я ніби в сузір'я вдягнувся!"

20

Окрильник полону! він станув
причетнично: в гай скарб'яний;
аж радість, як свічку святочну,
прибрав! — і в труді борознивсь.

21

"Я ставлю давильницьку вежу,
здобуду від грон для вина —
чарункову плинність рожеву,
що з сонця нам келих сповня.

22

І сам з виноградности вп'юся,
забувши, як дім догорів:
бо в чар забирає палюча,
з струмками, весна берегів".

23

12

Пашіючи, ніжні жагою,
троянди: як бранця, взяли —
і лілії! — двом сторожкою
світільністю йдуть при землі.

24

Життя: ніби віттями світла
двом ткалося на гобелен.
Подруга, як в пісню сповита,
і небо вогнем — голубне.

III. Могутня звада

1

А часом прочорнені смутки
завихряться з передчуття;
і сплески тривоги: аж промкнути,
мов з моря, відкіль? долетять...

2

нестерпні! в пекучі докори —
бурунно свій жеврій зметнуть.
Ти зломник сузірностей скорбних,
тобі ж прорізьбилися в путь.

3

Зневажив ти літери: судні —
з надземного полум'я в степ...
незримо? а серцю — відчутність;
чи скоро, раби, проспитесть?

4

Забуто: як пекло в злодійнях,
колиску і гріб потопля! —
похід проти неба підвівся:
війною! — і в ранах земля.

5

Врятує — з небес благодатність:
на істину: хресно живу! ...
ти морем позвався нагадати,
а в чарник зміняв і в сватьбу.

6

Примариться дім: крізь огненність,
в розбої, руїнно скривів.
Скривавлено в кривди багнетні —
життя! аж до трупних ровів.

7

Там безліч скелетів зарита;
і адник огнем відімкнувсь ...
і знати: біда пазуриться —
сюди від румів'я в диму.

8

Тут капища демонству зводять, —
фасад, ніби брама в едем;
тут сіть: нам спокусами довга! —
обкинута, — всі підпадем.

9

От раз, при обнижених тучах,
коли наокруг — мов димлять,
спиталася люба: "— Ти чуйся:
підсобник і друг домівлян...

10

Чи б міг при пожарі, і в повідь,
На поміч ставати вночі? —
бо часто їх мучать: злигодські,
як де — без підмог нічиїх".

11

Сказав: "— Я до випадків радий! —
і сім'ям служу при хатках:
чи грім де пожежу згромадить,
чи напливок з річки спітка".

12

Зманив рай-білет з надквітнев'їв
супутницю: вчислена в стрій.
А ти? відчував, як аж клеївсь —
там повів, сірчано смерткий.

13

14

Жар-вечір; мов гори вілканять;
а поночі — розсип: алмаз.
Сказала: "— Я в дружбі, як п'яна,
радію! ти широко зміцняв.

14

А дечого в побут бракує,
коли б ти докласти схотів ..."
"— О, зразу! для тебе розкуте
від криги граніття верхів".

15

Сказала: "— Служи при границі,
з присяги озбройся на честь:
нам розквіток днів боронити,
а з нього ж, світи, навчись!"

16

"— Приймав я! досмертно вслужуся:
на всій виноградській межі;
хоч варта, як фронтом сутужна,
і вранить, — а я споміжнів.

17

Хоч мучуся в сумнів безмовно —
про «світочню» днів, бо страшать.
Чортовний з безодні помброк:
мов повідь їдких ящурач.

18

І вперто, як стовб, сторонюся!"
Докори ж подруга склада:
"— Віжиток! і змана безсутня
тобі в талісманах — скрадна.

19

Ти станеш, як сторож при межах,
підходи до гаю вартуй!"
Послухавсь і, тіль прибережна,
покірно сповняв справоту.

20

Стрільнично палив до відгону —
звірбу і крильню хижаків,
де натиск їх над глибиною
розграбністю наскаженівсь.

21

Або: відкасняй на прицілах —
нічних зарізяк, — не вдеруть!
При місяці стріч, білолиця,
хвалила! — за вправницький труд.

22

"— Ти зріс! на відзнаку достойний;
в партійстві зрівняйся борцем!
А там? аж, проковані досі,
ключі до всесвіття зберем!"

23

Їй мовив: "— Невже ти беззора! —
бо згубно, як безліч печей,
розкрилась мара і зборола;
а в грозах каратись почнем!..

24

тут пламенно сполохи вдарять
бичами з гримучих гадюк:
бо — гріх! тут — розбійницька зрадня,
над прірву для трупів складську.

25

З обриву, пора схаменутись! —
чи всліпли серця, мов кроти?..
бо бранцями адових вулиць,
згорим, аж кістяк покрутивсь".

26

"— Замовкни! бо вислів збиточнить
нам стан; я ж бідоту сама:
на повні спостежила очі —
в жаснечі, що зводи стемня.

27

А знаймо: то жертва страшенна,
і плата за зновлений рід..
земля — ним, весіння черешня! —

16

і радість: як плід їй дозрів.

28

Не хочуть? без Божих прислужків, —
кайданно! таки поведем,
хоч морем кривав'я: глиблющих,
в наш стрій, найвідрадніший днем”.

29

”— Не згоден! Бо ти вшебеталась —
на барвлений з тьми, перекрут.
Хто вкраситься вінчиком щастя,
коли його в кутні кують?

30

Ні! кобрині гнізда не родять
власкавлених ластовенят”.
Прогнівалась! правом аж горда;
а він? мріянин — мов линия...

31

а він? їй, коханій, довірник,
і далі в підкорі ланцюг,
квітимий гірляндно, як рідний,
хоч рани надерши, — тягнув.

32

Як пес-Сенбернар, наспіткався —
снігів, а вчуває обман:
тут пеклові служба заклята,
тут лебедя змії назміняв.

Далі буде

УРИВОК ІЗ РОМАНУ «ЛЯБІРИНТ»

Емма Андієвська

На столі лежали одна окремо і три купкою чотири помаранчі, п'ять (кичкою) ще не роз'єднаних бананів, дві цитрини, одне довге, а друге коротке гроно фіялкового винограду, дві паперові надірвані торбинки з рожевими й темночервоними вишнями, три яблука й чотири груші, з яких одна вже перестигла, й десяток волоських горіхів. Кирило Цитусь узяв з полиці довгу й вузьку майже метрову таріль із сервісу для шук і коропів, в якій однак ніколи не викладали риби, хоча Кирило любив рибні страви, бо спочатку і в його тітки, що виховувала його і що від неї залишився увесь цей кухонний спадок, а згодом і в нього не було грошей на рибу і він обходився принагідними сухими перекусками, а потім, коли вже й сам Кирило час від часу добігав статків, якимось у нього зникла охота варити, може, тому, що хоч при тітці він і навчився не зле куховарити, але для себе не любив готувати жадних складних страв, як це любила тітка, і рибна таріль ніколи не служила для свого призначення й припадала пилом доти, доки Кирило не підставив її під гарячий струмінь води з кранту над кухонною двостулковою мушлею, трохи пошатирих шіткою, а коли бруд не змився, сипнув трохи прального порошку, ще кілька разів провів уздовж шіткою, потім змив водою, не перевіряючи, чи порошок дощенту розчинив липкий товщ пилу, яким припадав невживаний сервіс, бо до миття Кирило вже втратив зацікавлення і виконув лише певні рухи, не усвідомлюючи, що саме він робить, витер посудину сухою фантиною, що трапилася під руку, й заходився викладати садовину. Спочатку, зважуючи в долоні кожний овоч, як більярдні кулі, по одній помаранчі, далеко одна від одної, уздовж овального порцелянового простору, розмальованого по берегах вигаданими рожево-блакитними з краплинами золота маківками, що скидалися радше на розтяті з вусами й плавниками цитрини, потім — доріжкою — з несиметричних купок — вишні (колись існували укладачі натюрмортів, — шкода, що цей фах згодом перевівся, — які вміли ліпше укладати овочі, ніж самі малярі, а він, Кирило, мусів бути в одній особі і укладачем, і живописцем, особливо цих вишень), що трохи губилися серед горіхів, яблук і груш, і біля них, однак трохи поодаль, — потримавши кожен овоч у руці, — по персику й по цитрині, тоді зовсім асиметрично на один кінець тарелі поклав обидві китиці винограду, а посередині, там, де вони межували з помаранчею й персиком, наклав їх нероз'єднаною, хоча й широко розчепіреною кичкою бананів, одразу зауваживши, що таріль із овочами треба

було укладати зовсім інакше. Насамперед не збоку, а в центрі мусів би лежати виноград, адже все з нього й починалося, та Кирило не хотів іти за внутрішнім голосом. Він мусів мати право вільного вибору. Бо саме з цього права й починалося його існування, яке радше скидалося на біг з перепонами, обтяжливими й зайвими, що попри свою зайвину (а що таке взагалі все життя?) становили, може, найголовнішу й, либонь, найнеутульнішу частку його єства, котра ухишалася воювати проти нього самого навіть за таким мирним зайняттям, як укладання садовини на тарелі. Та на це не було ради. Він уже розклав усі овочі й починати все з початку означало б порвати ті нитки взаємозв'язку, що вже починали оживати й діяти. Тому Кирило лише ще більше розчепірів банани, аж один надламався гри коренці, і вони потекли униз довгими й від цього ніби ще жовтішими шкірками, наповненими солодким м'якушем.

Кирило дивися, як банани видовжуються в хмарину, що частинами обертається на суходіл з тими містами й вулицями, де він ніколи не почував себе дома. Ще можна було поворухити садовину на тарелі, і все відбулося б зовсім інакше, однак Кирило не хотів нічого міняти. Він бачив, як із банана виріс триповерховий будинок, власне, той будинок у банановій формі вже лежав на тарелі, тільки тепер він остаточно випростався, набравши просторішого об'єму, а за ним виопукився й квартал, і Кирило зауважив, як усередині першого поверху Іванка прочинила вікно, лягла грудьми на підвіконня й трохи з-під лоба подивилася на Кирила, але він навіть не змінив незручної пози, в якій стояв, знаючи, що Іванка зараз його покличе. І справді, вона трохи повагалася, а тоді його таки покликала, і звук її голосу, наче одяг його в другу шкіру. Він ще спочатку вдав, ніби не чує, та вона повторила знову ті самі слова, не голосніше, ніж першого разу, але так, що йому вже не випадало їх не почути, і Кирило ступив у повітря й пішов до неї.

Тільки раніше він значно звинніше пересувався вперед, а тепер по дорозі, лише кілька кроків за вікном, одразу ж виникло озеро, яке йому довелося довго оминати, бо, думаючи про Іванку, він забув, що це озеро можна легко перескочити, дарма що воно здається безкрає, а коли згадав, то зауважив, що втратив надто багато енергії на обхід, і, виправдуючися, показав Іванці вказівним пальцем на перешкоду, проте Іванка, яка все ще дивилася з підвіконня на Кирила, образилася й відвернулася, і він раптом зауважив, що навколо суцільні ями, з котрих він довіку не видряпається. "Треба було нагору покласти не банани, а персики чи бодай виноград, і тоді дорога виглядала б зовсім інакшою", — розмірковував Кирило, долаючи нескінченні перешкоди, "а так Іванка знову подумає, що я лише шукаю причини, аби нікуди не дійти, бо я, мовляв, ніколи не зрушуся з місця й не вилізу зі своєї

шкаралуші лише тому, що вона, Іванка, цієї миті ще не погоджується зі мною одружитися, так наче вона взагалі може колись погодитися бути при мені. Вона це так само добре знає, як і я, хоч вона й кличе мене, вдаючи, ніби я ще однієї днини для неї щось означатиму. Вона усміхається й вабить мене, але насправді я їй потрібний лише, як відлуння. Я для неї лише пустеля, обтягнена шкірою зі знайомими рисами, і за моїми плечима вона завжди виглядатиме Арістарха Леля, дурного, самовпевненого базікала, в якому вона бачить втілення всього того, що однак ніколи в житті не втілюється. Адже Арістарх Лель — це тільки бульбашка її уяви. Але я ніколи не здолаю їй цього роз'яснити, людині взагалі неможливо щось роз'яснити, зокрема тій, яку любиш, а вона тебе — ні. Не роз'ясню їй і я, і то саме тому, що вона має наді мною силу. Звісно, якоюсь часткою розуму я здаю собі справу, що ця її сила міститься просто в її молодості й привабливості — адже вистачить додати цьому юному створінню якихось п'ятдесят років, Іванка — сімдесятилітня бабця! — і цієї сили, як не було, тільки що мені всі ці роздуми, коли я зараз не годен без неї існувати. Що мені з того, що Іванка колись перетвориться на сварливу й потворну бабцю, коли зараз єдиний помах її пальчика пожене мене на найстрімкішу скелю, в найглибше урвище, в найбезглуздішу халепу, хоч я й знаю, що це не наблизить мене до неї ні на цаль. Я навіть не можу визначити, чи мене справді приваблює в Іванці тільки молодість і краса. Є багато вродливіших, — адже інколи Іванка стає мало не потворною, — добріших і краших. Іванка може бути просто нестерпною, але в ній єдиній міститься щось невловне, у самій поставі, в голосі, в тому, як вона дивиться, навіть коли не кокетує, від чого моє ество тремтить і тане, хоч я й не доберу, чому саме вона — вузол всього мого існування. Можливо навіть, що я сам у якусь незахищену хвилину, коли людське ество спливає на поверхню, зробив її цим вузлом, віддавши їй в руки всі нитки, якими вона тягне мене до себе і завжди тягтиме, перетворюючи мене на безвольну ганчірку, котра їй ніколи не заімплонує. Їй заімплонує Арістарх Лель, в якого вітер не тільки в голові, а й у серці, і я, який досі ніколи не плакав у житті, а воно не завжди було безхмарним, гірко плачу. І це триває так довго, аж мені здається, ніби я плачу від народження, бож цей мій плач тільки збільшує віддаль між мною й Іванкою, яка вже не на жарт гнівається на мене, стукаючи від нетерпіння й досади долонею по бляшаному підвіконню, звук, що просто зіскрябує мені м'ясо з костей, і від того, що між нами збільшується віддаль, я ще гірше схлиплюю, свідомий цього повного безвихіддя, і мої сльози на очах видовжуються, грубшають і, остаточно набравши форми бананів, накривають увесь краєвид і будинок разом із розгніваною і ніби zarazом і трохи сумною Іванкою.

Щоразу це закінчується тим самим, людина ніколи нічому не вчиться і це стосується мене в першу чергу, подумав Кирило й побачив себе збоку. Тобто його наче переполовинили згори до низу, пласко розтявши, але не на рівні половини, а на спину й передню частину, яка підійшла до комодика, на якому стояла скринька телебачення, й увімкнула її, виповнивши екран блакит-навим мигтінням, а друга — сама Кирилова спина, ступила крізь стіну й вийшла на вулицю.

На вулиці мжичило, весь краєвид розслоюючи на ромби й трикутники. З одного такого трикутника вийшов, обтрушуючися від тісноти, Арістарх Лель і запропонував Кирилові зайти до каварні, але, зауваживши, що від Кирила сама спина без обличчя й передньої частини, ображено вимовив: "Я завжди це знав", — і пішов у протилежний бік до площі, де росло кілька лип, що саме зацвіли, бо їхній запах ще більше утруднював Кирилові пересування, хоча на Леля це не діяло, тому що він хутко перетяв площу, в кінці якої, як здалося Кирилові, стояв розцяцькований цирковий слон, на спину котрого Арістарх Лель якось боком злетів і, не глянувши навіть на Кирила, погойдуючися в рожевому паланкіні, зник у провулку за площею.

І від того, що площа стала безлюдною й ніби забутою, здавалося, ще мить — і не лише бруківка проросте травою, а й будинки почнуть розпадатися на окремі цеглини, Кирила раптом опав сором за упередження до Леля. "Він завжди в моїй уяві їздитиме на слонах і збиватиме піну тільки тому, що Іванка його любить, хоча всі його штукарства він здатний чинити виключно на тій підставі, що Іванчині почуття надають йому сили й звинности, які я сам, звісно, проти власної волі, проте я тут нічим не зараджу, ще й підсилюю тим, що кожен крок його неминуче йде крізь моє серце. Я не хочу, щоб він був частиною мого життя. Я мушу виплекати в собі, як на дні затоки в дротяних загородах виплекують устриці, трохи більше дисципліни й зосередження, інакше я ніколи не виберуся з цих провулків. Я мушу спромогтися зараз на зусилля, бо ще секунда, і від мене залишиться тільки купа старого манаття. Боже, ну просто, як за чуба з води, допоможи, благаю. Ну ще трошечки, оскільки я сам не здужаю. Ще єдину рісочку, ну!"

І Кирило побачив, як він знову зібраний і неподільний, шоправда, відхекуючися й обливаючися потом, стоїть перед скринькою телебачення, де показують Лгасу, Поталу й ватаги китайських солдатів, якихось особливо високих, ніби навмисне дібраних на показ, усі в кепках і чоботях, що надають завойовникам вигляду панівної раси навіть тоді, коли вони, раптом розсипавшись на окремі постаті, кидаються ловити собак, для тибетця мало не членів родин, щоб приготувати собі улюблену смаженину, бо і їм непере-ливки. На тлі місцевих змарнілих постатей у лахмітті, серед яких

жадного молодого обличчя, китайські солдати здаються велетнями, що ходять тічками й без причини сікаються до тубільців, як усі завойовники світу, байдуже якої раси й кольору, вочевидь шукаючи сварки, хоча диктор, що коментує фільм, розповідає про миролюбні заходи нової влади.

Та Кирило, замість диктора, що пояснює, чому Далай-лама живе у вигнанні, чує раптом виразно Оленин голос, сильний, грудний, співучий, який пахне зляганням і менструацією. Голос-пуповина, якою, здається, пливе саме життя, але цей розкішний голос, попри свою компактну товщу, водночас нестерпно дурний, фальшивий і порожній, як бубон. Це голос-ловець, який закидає на Кирила сіті, не знаючи, що для Кирила це не сіті, а тільки настирливі брудні пацьори, бо цими пацьорами їх робить Іванчина присутність в усіх клітинах його, Кирилового, єства. Можливо, якби не Іванчин, дешицу хрипкавий, інколи навіть аж зарізкий і, наче взагалі позбавлений переливів, навіть, як вона кокетує, виразно одноплосинний, а разом неламкий, як світло, голос, він, Кирило, ніколи не зауважив би нестерпного фальшу й порожнин Олениних інтонацій, як не зауважували того ні її двоє законних чоловіків, ні пізніші, переважно принагідні одноденки-зальотники, бож Олена не гребувала й найскромнішими принадами життя, ні постійніші коханці, хоча йому, Кирилові, завжди здавалося, що голос, як ніщо інше, зраджує людину далеко нещадніше й глибше, ніж вираз обличчя, погляд, лінія руки чи знак сузір'я, під яким людина приходить на світ. Не постать, не обличчя, навіть не вираз очей, — ними легше маніпулювати, — а саме голос, ці живі частоти єства, на яких шомиті विकарбовуються найменші порухи думки, чуттів і вчинків, нещадно оголює вдачу людини, всі її найпотаємніші, навіть часто нею самою не осмислені вади, чесноти й нахили, всю розмову й чуттєву структуру, оскільки саме голос, цей змінний на поверхні, з куснями випадкової піни, а разом сталий усередині сніп із незчисленних плинних рурок, несе на собі найнезмивальніший відбиток нутра людини. Погляд, плоть можна примаскувати, але голос, хочби й скільки він одягав на себе хамелеонову шкіру мімікрії, — ні. І тому й на Страшному Суді людина стоятиме в подобі голосу. Бо в ньому вона найголіша, оскільки лише в голосі вади й чесноти струмують незмішувальними цівочками, які годі сплутати. Якщо людина хоч трохи завдасть собі труда прислухатися до іншої, а що вже казати про Всевишнього, який весь — вухо? — вона безпомилково вирізнить людину серед найбільшого тлуму і юрмиш із самого голосу, і для цього зовсім не треба мати особливо радарного слуху, дарма що він, Кирило, як останній глушман, не пізнав Віктора Борецького з голосу.

Чи, може, десь у глибинах свого єства таки пізнав, лише не схотів осмислити цього пізнання, волюючи йти за розумом, що його

причарував Віктор, наставивши в ньому рожевих пасток, куди одразу ж і потрапило його Кирилове "я", втішене, що нарешті в іншій свідомості може ходити на повний зріст? І Віктор послужливо, як липкий язичок, на який ловлять мух, викинув йому драглисте дзеркало, в яке він і загорнув довірливого просторіку, як у простирadlo, що дедалі тугіше сповивало Кирилову волю? Зрештою, хіба хтось інший на його місці встояв би? Адже людина, навіть відлюдкувата, не витримує існування в порожнечі. А тут такий співрозмовник, вдумливий, тямущий, який, здавалося, як ніхто інший, розуміється на малярстві, особливо на його, Кириловому (а на це людина завжди ловиться, хочби і як критично вона ставилася до себе), способів вислову на полотні, надхненно йдучи за найнезвичнішими коливаннями чуття й думки й цим вивільнюючи в співрозмовникові незнані поклади творчої енергії. Людина зі, сливе універсальними знаннями, для якої вони були не ціль, а лише східці для олюднення, людина, крізь яку ніби вів подих духовости й шляхетности, — як могла така людина вбивати? Для нього, Кирила, це було так само немисленне, якби раптом курка стала вимахувати крокодилячим хвостом. А вона, виявляється, спокійнісінько ним і вимахувала, хоч, може, і не весь час.

Як це сталося, що він, Кирило, бачив лише сліпучий досконалий кусник Віктора на поверхні, не зауваживши під водою решти потворного тіла, яке не мало нічого спільного з Віктором зверху? Звісно, якби Віктор виглядав тупим вайлом, що за відповідних обставин (а вони чигають на кожного і людина ніколи не знає самої себе, поки не побувала на межі вибору, який довелось пройти й Вікторові, який...) міг знищити людину лише тому, що чітке розмежування добра й зла ще не перетворило мішок м'яса в людській подобі на людину, йому, Кирилові, легше було б збагнути Вікторові вчинки, хоча від цього вбивство не переставало бути вбивством. Алеж Віктор, здавалося, був не лише людиною, а ніби людиною з великої літери, і ця, сливе, досконала й чарівна людина виявилася агентом і, ймовірно, вбивала б і далі, якби її випадково не викрили. Як могло повернутися не в той бік у Вікторовому мозку пекельне коліщатко? Що змусило Віктора це чинити? З переконання він міг так діяти, адже він бачив облудність кожної тоталітарної м'ясорубки, а радянської зокрема. Тоді що? Тваринний страх за власне життя? Якось ухистилися облутати розумаху на тих реєстрах, де він очікував підступу, й у миттєвому засліпленні для нього, який, здавалося, поїв усі розуми, не знайшлося жадного виходу? Однак чого варте було таке життя, якщо його доводилося купувати аж такою ціною? Таж Віктор, як рідко хто, знав, що зло це завжди зло. Він не належав до тих маячних щасливців, заброньованих у переконання, що вони вбивають в ім'я добра, заради якого на світі кояться найпотворніші злочини, бож Сатана завжди воліє чинити зло під

личиною добра. Хто коли вбивав в ім'я зла? Зло не може виступати відкрито просто тому, що за ним ніхто не піде, й поспішає придбати подобу добра, під машкарою якого й ллються океани людської крові. Тільки всі ці одвічні істини Віктор так само знав, як і він, Кирило, і шодо радянців не плекав жадних ілюзій. Де ж тоді була та дірка, якою диявол проліз у Віктора? Чи вбивати здолає кожен тієї миті, як його поставлять перед вибором — убивати інших, і то ворогів — моральне виправдання, або самому бути вбитому? Чому ж тоді трапляються люди (звісно, вони в меншості, але вони є, і, може, тільки заради них і обертаються всі соняшні системи, і все буття тільки й тримається на праведниках), які воліють загинути, ніж убивати? Перед людиною завжди є можливість вибору, навіть тоді, коли здається, що його нема, і цей вибір залежить від мікроскопічної мачини духу в надрах людського ества, сильнішої за всі м'ясорубки цього світу. Лише коли людина зрікається цієї мачини духу, надто засліплена поцейбіччям, тоді диявол і ухищається звити собі кубло в чоловікові, як це він і звив у Вікторіві, який, може, й сам цього не зауважив, аж поки виявилось запізно, хоч йому й здавалося, що він замурував у собі диявола, тим часом як той підточував Віктора з боку, звідки він його не очікував? А тоді, вжахнувшись вже раз скоєного й не бачачи світла, яке його вивело б на рятівну стежку, дедалі глибше занурювався в баговиння, з якого тільки Всевишній може вирятувати людину, якщо вивилонські вежі власного розуму не затуляють їй собою Творця? Тому Вікторіві й не лишилося нічого, крім баговиння, котре він зумів приховувати від Кирила піротехнікою своїх непересічних здібностей, вся потужність яких ішла на мімікрію, що її Кирило вважав за Віктора? Як могла людина містити в собі риси, що взаємно себе виключали? А головне, як він, Кирило, ні разу цього не зауважив і не відчув, хоч досі йому здавалося, ніби він здатний відчутти найменший порух ества іншої істоти, в товаристві якої йому доводилося так часто бувати, бож людину дається прочути й крізь найдосконалішу мімікрію. Для цього вистачає, погляду, павзи чи недомовлення, всіх тих недопильнованих мікроскопічних решток, що іскрами сиплються з внутрішнього колеса енергії в людині, пушеного в рух при її народженні. Чого ж тоді не сталося цього з Віктором? Чи тут усе залежало не від Вікторових камуфляжних здібностей (здібності були справжні, і Кирило, чув їхню справжність, бож саме ця справжність і завадила йому роздивитися, що ці Вікторіві здібності служать порожнечі), а від того, що раз впустивши Віктора до свого внутрішнього світу, він ніколи не набрався б сили його звідти вирвати, не завдавши при тому собі найбільшої шкоди, бож це означало відтинати шматок власного ества, оскільки Віктор вже став частиною його нутра, як стає все те, чому людина духово відкривається, байдуже, чи за

цим громадиться дійсність, а чи тільки чергове уроєння. Зрештою, як часто уроєння здається далеко справжнішою дійсністю, ніж сама дійсність. Та й що таке дійсність? Певна сукупність предметів і їхніх взаємозв'язків, об'єднаних місцем і часом, чи лише жмути свідомости, що сприймає роздрібнене мигтіння з'яв, як нероз'єднану сукупність випадкових сполучень у незбагненному процесі, що здається дійсністю? Але ж буває дійсність і роз'єднана часом, місцем і свідомістю, як це трапилося тоді, як вони з Іванкою випадково набрели над Ізаром на римські шанці, і то теж була дійсність, далеко дійсніша, ніж конкретна реальність, хоч тоді він про те не думав.

Просто він тоді переступив межу, відчувши раптом, що він її переступає хоча під ногами лише зашаруділо пожовкле листя, і то не від того, що він поковзнувся, поспішаючи підтримати Іванку за лікоть, щоб вона з камінням не зсипалася з кручі, і, наче всім нутром, незаконно (а незаконним цей дотик робила Іванка, яка не мала в собі місця на цей Кирилів дотик) притулився до її плеча саме тієї миті, як йому здалося, що зараз він полетить у провалля, а від того, що Іванка, не помітивши, що він на іншому боці, сміючися перепитала, чи це справді Римські шанці і чи їх справді спорудили легіонери Друза, який недалеко звідси уговтував дикунів і напевне й тут велів обкопати плято з обох боків до самої кручі подвійними ровами, де тепер росли дерева, зберігаючи під корінням рештки римського табору і знищених кочовими племенами пізніших поселень, де під час останніх розкопів знайшли навіть скарб з монетами Менценція, і від її сміху наче луснула оболонка риб'ячого міхура між теперішнім і минулим, і Кирило з жахом побачив, що він, поруч себе теперішнього, якого тіпає від дотику до Іванки, входить у себе іншого, який на цьому рівному пагорбі лагодиться боронити табір від варварів, що чатували на кожному кроці, готуючи засідки на зненавиджених імперських завойовників на подобу його, Кирила, що, очікуючи різанини, тішить себе надією, як він у сорок років, якщо, звісно, доживе до цього блаженного віку і життя не стане йому осоружним від вибитих зубів, на награвані скарби (бож не сидітимуть вони довіку в цих заболочених лісах, де ні поживи, ні людей) ше, може, спорудить собі віллу десь на півдні біля Форуму Юлія з басейном для плавців-змагунів і нарешті втішатиметься життям, хоч для нього без Іванки, дарма, що тепер, на цьому відтинку дійсности вона зветься Аріядною, ніде не буде життя, і тому його ані трохи й не лякає лопата здорованя, що замахується на нього в цьому римському таборі, пасучи нахабними очима Іванку, яка не бачить здорованя, а тільки зауважує, що Кирило раптом хапається за голову, і з-під пальців йому цебенить кров, хоч він і твердить, що це лише незначна подряпина від гілки, на яку він напоровся, намагаючися втримати рівновагу.

Рівновагу, яку він хотів втримати, як нитку Аріядни.

Тоді від болю він і справді не міг іти, наче весь перетворившись на розрубану легіонерською лопатою голову, погнівавши Іванку своєю невмотивованою поведінкою, якої він не міг їй пояснити просто тому, що все його єство збилося на криваву грудку так, як це сталося з ним три роки перегодя, коли він теж з Іванкою, але вже не з нею самою, а з Наталкою Кулик і Арістархом Лелем, від якого Іванка тоді вже завагітніла, хоч він того ще не знав, погодився поїхати з ними до Денії в гості до Максима Голинського на двотижневий відпочинок. Аж смішно згадувати, що він тоді запакував мольберт, полотно, фарби, пензлі й решту малярського причандалля, готуючися й справді попрацювати над морем, хоча для нього й тоді вже майже вияснявалося, що це подорож у порожнечу бож і сліпому видно було, дарма, що Кирило не хотів того бачити, що Іванка, рубаючи всі перегороди, вже зблизилася з Лелем, оскільки, як вона дещо перегодя сама зізналася Кирилові, Іванка запалилася конче мати від Леля дитину, навіть якби він її на другий день кинув, а він, Кирило, попри очевидність, як упертий віслик, все гадав, що в останню хвилину Іванка залишить проклятушого Леля, цього порожнього млинка й ганчірку, яка просто не здатна когось ошасливити, й погодиться одружитися з ним, водночас знаючи наперед, що вона ніколи з ним не одружиться, як це Іванка тоді на пляжі, шойно Лель із Максимом і Наталкою подалися геть, і підтвердила, втаємничивши Кирила, що вона вагітна від Леля і що він, Лель, про це й не здогадується, а вона, звісно, йому того не скаже, бо Лель її тоді одразу ж і кине, — він, хоч загалом і поступлива людина, панічно боїться будь-яких обов'язків, особливо подружніх, а вона, Іванка, хоче якомога далі відтягнути цю хвилину, оскільки без Леля вона дійсно не може існувати, навіть якби він був у тисячу разів гірший, ніж він є. І Кирило мусить її розуміти: так, як він, Кирило, любить її, ладний задля неї іти на будь-які жертви, так вона любить Леля, байдуже, чи він колись одружиться з нею, чи ні. Їй вистачає, що вона бодай на короткий час перебуватиме з Лелем, який для неї життя, єдина мета, рай, мати й батько, все на світі, — так є, і тут нема про що говорити, хоч, властиво, говорити було про що, і Кирило й говорив, тільки вже не з Іванкою, а з Лелем, витлумачуючи остовпілому, що він його уб'є й спокійнісінько піде на каторгу, для нього однак нема на землі життя, і чи він гнитиме у в'язниці, чи серед людей які його ані стілецьки не цікавлять, йому байдуже, однак йому далеко не байдуже, що станеться з Іванкою, і тому він і справді уб'є Леля, який не сховається від нього і на дні морському, якщо той одразу не одружиться з дівчиною, що чекає від нього, нетямущого шасливця, котрий ногами топче своє щастя, дитину, заради якої

він, Кирило, дав би собі живцем вирвати серце з грудей, якби ця дитина була його.

Тоді Лель, здається, уперше злякався, хоч він не був боязким, значно слабшого від себе Кирила, дарма що той виклав йому свою тороплену програму, ні разу не підвищивши голосу; в нього тоді й справді увійшла незбагненна страшна сила, що змусила Леля, якому це ані трохи не пасувало, погодитися на маячні вимоги Кирила, якому, видно, сам сатана допоміг не лише залучити в спільники Максима й Наталку, котра разом із ним, Кирилом, після першого шоку, ретельно видзвонювала по всіх інстанціях, а й викликати з Мадриду до Денії отця Плетенецького, щоб той на місці, не відкладаючи на потім, повинчав Іванку з Лелем, а тоді ще й полагодити пов'язані з цим марудні формальності, що навіки мали скріпити шлюб, який не протривав і трьох років, хоча за цей час Іванка встигла народити Лелеві Данила й Зірку, яких згодом виховував Кирило, і напевно й далі щороку народжувала б нащадків, якби Лель не втік до Бразилії, дарма що Кирило протягом цих для нього найпекельніших трьох років життя перетворився на вартового пса, покликаного пильнувати чоловіка, який від самого початку тільки й чекав нагоди зав'язатися світ-заочі, нехай навіть до папуасів, до Африки чи Бразилії, куди він, Кирило, на Іванчине прохання їздив розшукувати цього не вельми удатного свистуна, сама згадка про існування якого навіть далеко пізніше непослабно заганяла Кирилові ножі в скроні, як це сталося вперше тоді на пляжі в Денії, коли Іванка, розбризкуючи стрункою, зіткнулася з самих променів ногою, до якої він, Кирило, не мав права доторкнутися, плитку воду, що огортала її рожевими вахлярами, перед очима Кирила народжуючи без кінця дедалі сліпучішу Іванку з морської піни, сказала, що вона чекає дитину від Леля.

Вже коли Іванка пішла, Кирило, який тоді ще й сам поняття не мав, в котрий бік розкрутиться в ньому до краю нагвинчена пружина, що перед нею невдовзі спасував Лель, ще довго сидів на березі, виловлюючи з мілкого плину кількасантиметрові жовті, брунатні, білі й сірі їжакуваті веретенця, що служили хатками для завбільшки з сочевичину прозорих рачків, котрі, може, тільки тому, що випадково потрапили під руку, ненароком урухомили в ньому доти не зауважені в ньому самому, тільки далеко більші й розпливчастіші веретена енергії та прагнень і здалися йому привабливою моделлю для натюрморту, який так і залишився недомальований, хоч Кирило тоді й накинувся на тих рачків, як на рятівну соломинку, щоб із допомогою пензля, цього видовженого крізь руки й пальці для нього завжди єдино несхибного ока-мозку, потамувати й бодай згрубша осмислити той розпечений вир усередині, що, здавалося, лише чатував, аби поглинути миршаву оболонку, що називалася Кирилом й чомусь уперто не бажала розматерія-

лізовуватися, хоч самому Кирилові, ані трохи на тій оболонці не залежало, бо, тільки торкаючися пензлем полотна, Кирило отримував здатність знову чітко мислити й контролювати свої вчинки, витягаючи себе по клітині з-під дедалі важчих і підступніших котків болю й розпачу.

Спочатку він навіть не усвідомив, що мушельки-веретенця — це живі рачки. Лише коли він назбирав їх цілу жменю й поклав на пласкуватий камінь, де лежав його рушник, а вони стали розлазитися на всі боки, Кирило пошукав вузької трісочки й заходився виколупувати боязких мешканців із їхніх нетривких фортець. Ті рачки ховалися від небезпеки до найнижчого закруту лябіринту, й вапнякові тоненькі стінки малої мушельки від натиску трісочки обламувалися, руйнуючи форму веретенця, яке ціною смерти на мікроскопічному оберті часового колеса, де коліщата рачкових доль перетиналися з Кириловою, мали бути увічнені на полотні. Тільки живі веретенця аж ніяк не хотіли увінчуватися коштом знищення й розлазилися на всі боки геть од відліку часу, визначуваного їм Кирилом, який, бачачи, що трісочкою нічого не вдіє, а голки в глейкуватому піску не валяються, аби з їх допомогою витягти зі схованки усамітнений м'язик, що чинив опір чужій волі, бож Кирилові залежало на непошкодженій формі мушельки, — вже лагодився був відмовитися від рачків, коли раптом зауважив, як один рачок, ненароком обернений отвором своєї хатки до сонця, вистромився назовні, наскільки йому дозволяло прозоре тільце, може, й справді живцем прилютоване до дна веретенця, що їх тепер Кирило одне за одним обертав отворами під соняшні промені, під дією яких рачки, рятуючися від спеки, одразу ж висували маленькі, однак, як на свою величину, дуже цупкі клешеньки, що їх тепер Кирило легко відривав, оскільки їх нарешті вдавалося вхопити пальцями, ретельно вичищуючи мушельки-веретенця від беззахисних мешканців.

Згодом Кирило сам дивувався, як він міг нищити життя, яке ворушилося під його пучками і яке він змітав з дошки втілень правом сильнішого ще й тому, що ці малі створіння здавалися на такому далекому від людини шаблі існування, що їхнє знищення не виглядало злочином. Чому тоді в чарупках пам'яті не пригасало почуття заподіяної рачкам кривди, і щоразу, як він про те згадував, у серці виникала грудка зірчастого болю, від якого йому стало тісно й незатишно? Та й чи справді ці рачки знаходилися аж на такому далекому від нього шаблі існування? Хіба він сам не був таким рачком, покладеним під спекотне сонце й хіба це не він власноручно відірвав собі прозорі клешеньки? Скількох він тоді знищив? Двадцять, тридцять малесеньких, ніким не оплакуваних життів, рештки яких ще місяцями перекося, коли він уже повернувся до власного помешкання в Парижі, смерділи в гонконзькій

порцеляновій чашечці, куди він їх поклав, не щоб колись таки домалювати розпочатий безхмарної і такої страшної для нього днини натюрморт, що — як це він ще тоді знав, — ніколи й не міг бути домальований, навіть якби йому, Кирилові, випало прожити сто років, а щоб, як Пасіфая мінотавра, зберегти сліди свого злочину, який він мав спокутувати, бож саме на тих рачках пройшла межа в його житті, і він поклявся сам собі, що вдруге з ним такого не станеться за жадних обставин. І саме тому ті рештки рачків, що залишилися на дні останнього закруту кожної мушельки-веретенця й що так нестерпно смерділи протягом кількох місяців, й стали його мінотавром, завдяки якому він уперше з іншої віддалі не лише побачив лябіринт, а й збагнув, що це не глухий кут, з якого нема виходу, а найчіткіше вивершення людського духа.

Лябіринт, перед яким продавці смажили й продавали дрібну рибу, кидаючи її на густу сітку з держалком і опускаючи в олію, що кипіла в широкому, присадкуватому казані.

Лябіринт, що розпочався для нього від мушельок-веретенця, і то зовсім не тому, що випадково збігом обставин він, Кирило, зустрівся з Миколою Сушком, який цілий рік, невдовзі після того, як те місце відкрили пересичені добробутом, надмірною волею й завеликою павзою без війни патлаті нероби звідусіль, прожив був у печерах Матали й згодом, здібавши Кирила, розповідав йому про своє перебування на острові, як про рай, брешучи й вигадуючи й цією вигадкою компенсуючи безцільне й змарноване життя, як і не тому, що тоді Кирилові хтось випадково на вулиці тицьнув проспектрекляму дешевих подорожей на Кріт (Кирило давно постеріг: тієї миті, як людина на чомусь зосереджує думку, вона наче електризує розпорошені відтинки буття, змушуючи їх згромаджуватися навколо себе, й доля одразу ж, наче мимоволі втягнена у цей вир зосередження, послужливо підкидає карти: лише хапай і не спи, бо як зволікатимеш і, боронь Боже, засумніваєшся, найліпша нагода зникне, як вода крізь пальці), а просто тому, що він був уже в дорозі до лябіринту і зовнішні обставини (той юнак, що тицьнув йому рекляму) стали тільки останньою краплею, що вивільнили нарешті давно по мачині визріване рішення: так довго, як вистачить його, Кирила, вельми скромних заощаджень, мандруючи з невеличким речмішком і мольбертом від однієї оселі до другої, пожити й помалювати на острові, щоб якось зібрати себе до купи, без чого жадна нитка Аріядни не виведе з лябіринту.

Лябіринту, перед яким продавці смажили й продавали дрібну рибу за звичкою, принесеною ще предками, що, заки осісти на острові, мали свої домівки на могутніх ріках Межиріччя, звідки їх

погнало разом із казанами, забобонами й мріями в краще майбутнє на вкритий кедрами острів, що за кілька тисячоліть перетворився на червону голу кістку, витоптувану туристами, які, незрячими очима глипаючи на вивершення людського духа, що здавався їм таким далеким і з іншого світу, до якого погубилися сходинки, хоча ті сходинки кожен ніс у собі, — тлумилися по тлінних рештках палаців, що Тіх тільки свідомість робить нетлінними.

АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В АВСТРАЛІЇ

Марко Павлишин

Кожному, хто вивчає проблематику "етнічних" літератур, доводиться насамперед звернути увагу на питання класифікації. Квінслендський літературознавець Кастан, наприклад, у статті про грецько-австралійську літературу включає в свою тему "кожний твір, який — чи то текстом, чи особою автора — пов'язаний і з Грецією, і з Австралією".¹ Цю групу літературних творів Кастан ділить на чотири категорії: 1. грекомовні твори, написані уродженцями Греції, які назавжди оселилися в Австралії; 2. твори, написані греками, що тимчасово перебувають в Австралії; 3. твори народжених в Австралії дітей грецьких імігрантів, здебільшого написані англійською мовою; 4. твори австралійських гелленофілів, представником яких є відомий романіст Патрік Вайт.

Щаслива етнічна література, що втішається такою різноманітністю. Українська література Австралії ледве не вся вміщається в першу з Кастанових категорій. Вона написана майже виключно авторами, які народилися в Україні. Українці прибули до Австралії однією хвилею в 1948-1952 рр., і серед них було невелике число авторів, які друкувалися в Україні. Інші почали писати в таборах Західної Європи або й в Австралії. Усіх їх небагато. Таких, що опублікували бодай одну книжку поезій або художньої прози — дев'ятнадцять; ще семеро є авторами літератури для дітей та літературних нарисів і спогадів. Приблизно ще раз стільки не друкувалися окремими виданнями, а з'являлися регулярно в часописах. Більшість із них народилася в десятиліттях 1900-1910 і 1920-1930. Отже, приїхавши в Австралію, старша група була в сорокових роках життя, а молодша — в двадцятих. Більшість мала за собою завершену або почату вищу освіту, але небагато змогло працювати за своїм фахом.

З відомих політичних причин Кастанова друга група — твори тимчасових мешканців, які колись повернуться до власної країни — не має українського відповідника. Також немає значних проявів спонтанної літературної творчості українською чи англійською мовами серед покоління, народженого в Австралії. Щодо четвертої категорії Кастана, українська спільнота досі нетерпляче жде першого австралійського літературного українофіла.

Отже, тому, що наша тема — це творчість українською мовою людей, що майже в кожному випадку прожили початок свого життя в Україні, термін "українська література в Австралії" краще охоплює суть явища, ніж такі назви як, скажемо, "українсько-австра-

лійська література” або “австрало-українська література”. Правильність нашого терміну стане ще самозрозумілішою, коли ми заглибимося в етос самих творів.

Не було досі спроби розглянути українську літературу в Австралії як суцільне явище. Хочу тут зробити крок у цьому напрямі й подати кілька спостережень — узагальнених і деякою мірою імпресіоністичних — про тематику, форми й світоглядові послідовності цієї літератури; про організаційну й ринкову структуру, які її підтримують; і про зв'язок між нею (літературою) та життям української спільноти Австралії.

Ми почнемо наведенням деяких статистичних даних, які базуються на цінній, але дотепер не опублікованій бібліографічній статті Дмитра Нитченка (справжнє прізвище Дмитра Чуба).² У 1949-1983 рр. з'явилося 137 книжок, які написали українці, що живуть в Австралії. (Цифра охоплює всі титули — літературні та інші — і й включає з десятків книжок нетутешніх авторів, що вийшли українською мовою в Австралії). Отже, продукувалося приблизно чотири книжки на рік. Беручи до уваги, що українців в Австралії нараховується біля 30 тис., цей рівень продукції per capita не дорівнює загальноавстралійському. У 1978 р., коли населення Австралії було 14,4 мільйони, в країні було видано 7658 нових титулів,³ або 5,3 на 10 тис. населення. А українських титулів за період поселення появлялося 1,3 на 10 тис. українців на рік. Проте, цифра порівняно краща, ніж в УРСР, де 1970 р. видано лише 0,89 титулів на 10 тис. українців.⁴

Із 137 книжок, що їх видано від 1949 р., 56, або майже половина, зараховується до “літератури”: 9 збірок поезій, 6 романів, 4 повісті, 5 збірок оповідань і 4 збірки гуморесок. Треба врахувати також 6 чисел альманаха *Новий обрій*, 13 творів дитячої літератури і 9 збірок спогадів і нарисів. Твори з'являлися доволі рівномірно, без періодів росту чи занепаду.

Творчість українських авторів Австралії, що з'являлися в місцевих і заморських газетах та журналах, бібліографічно ще не зафіксовано. Але таких творів, безумовно, багато. Сіднейський тижневик *Вільна думка* ще з першого числа в 1949 р. має літературну сторінку, а деколи й літературний додаток. Газети *Єдність* (Аделаїда, 1949-1956), *Українець в Австралії* (Мельбурн, 1956), а згодом і *Церква і життя* (Мельбурн, 1968) також уміщували літературні твори.

Статистичний підхід може викликати враження, що літературний процес в Австралії був більш-менш спонтаним наслідком бажання декого писати, а декого читати. Це не зовсім так. Значну частину, як попиту, так і пропозиції, треба вважати заслугою організацій, які створилися з метою плекання літературної творчості. Найвизначніша з них — це Мельбурнський літературно-мис-

тецький клуб (1954-1958; 1966).⁵ У формуванні Клубу і в усіх ділянках його діяльності провідну роль відіграв Нитченко, який на довгі роки беззастережно віддався ідеї української літератури в Австралії. Клуб поставив форум, на якому автори читали й обговорювали свої твори перед публікою, в основному в Мельбурні й околицях. Окремі члени читали свої твори в різних місцях українського поселення.

Нитченко народився 1906 р. й молодію людиною мав шастя бути близьким до видавничого й літературного життя в Харкові перед 1934 р.; він і далі вірить у потребу інтенсивної організаційної діяльності для розвитку літературної творчості. Альманах *Новий обрій*, який виходить за редакцією Чуба-Нитченка, послідовно протегує аматорам і молодим авторам, поміщуючи їхні твори поруч з працями відоміших авторів. У Нитченка зовсім практичний підхід до розповсюдження української книжки серед публіки, яка часами мало зацікавлена художнім словом. Він заініціював т. зв. "двомісячники книжки", щорічні періоди, коли заохочується не тільки індивіди, але й українські школи, організації й церкви купувати книжки.

Серед первинних інтересів Нитченка було плекання молодих талантів. Заходами Клубу він створив фонд нагород для всеавстралійського літературного конкурсу молодих письменників і здобув для цього підтримку українських шкіл. Він надавав молодій генерації місце в *Новому обрії* й заохочував її до активізації в Клубі. Не можна твердити, що ці намагання увінчалися успіхом. Чимало молодих людей брало участь у конкурсах, але ніхто з них не ввійшов у рутинний процес сталої літературної творчості. Це явище можна різно пояснювати. Роль відіграє, безумовно, непевність молодого автора в рідній мові, яка тільки в окремих випадках залишилася мовою щоденного вжитку. Крім цього, "старша" й "молодша" генерації — це не метафори, як це звичайно буває в спільнотах, що нормально розвиваються, а такі дві конкретні групи людей. Між ними є ґрунтовні розбіжності в типі життєвого досвіду та в способі світосприймання. Ці розбіжності ускладнили молодшій групі можливість стати спадкоємцями цілого діяпазону інституцій, організацій і сфер зацікавлення, створених їхніми батьками. Література тут потерпіла більше, ніж інші ділянки життя, мабуть, тому, що авторитет переконань і почуттів покоління емігрантів був сильнішим у ній ніж, скажемо, в громадській чи організаційній праці.

Але суть проблеми, здається, знаходиться глибше. Молодша генерація не стала писати творчо англійською мовою, якщо не рахувати кількох ластівок, що ще не творять весни. (Виняток тут — Андрій Ляхович, який навіть здобував нагороди за свої англомовні оповідання). Творче писання будь-якою мовою ставить

народженого в Австралії українця — чи українця-австралійця, чи австралійця українського походження — перед нерозв'язаними питаннями національної приналежності. Можна здогадуватися, що неспроможність задовольнити себе відповідями на ці питання примусило не одного потенціального літератора замовкнути, або вийти з українських кіл, або вкласти свої зусилля в інші, практичніші ділянки українського життя. Єдиний літературний "діяч" покоління, що народилося в Австралії — це Юрко Ткач, онук Нитченка. Але й він, хоч і надрукував кілька оповідань, не розвинув свого нахилу до літературної творчості, а став перекладачем, видавцем і власником книгарні "Bayda Books".

Але досить про літературу, якої не існує; час повернутися до тієї, що дійсно є. Тут, насамперед, буде мова про основне питання, яке поставила собі українська література в Австралії: як сприймає емігрант новий краєвид, нові людські обставини? Далі піде спроба створити типологію цієї літератури.

Почнемо від узагальнення: не зважаючи на жанр і з незначними винятками, в українській літературі Австралії домінує факт еміграції. І якщо колись ця література виявила пізнавальне зацікавлення явищами "нового обр'ю" й робила спроби визначати ролю українця в новому оточенні, згодом, поруч із старінням авторів і з устійненням побутових форм, провідними настроями стали елегійний і сатиричний.

Приїхавши до Австралії, українці, як і всі новоприбулі, побачили новий, сухий, плоский, меланхолійний краєвид, з яким дехто міг погодитися, а дехто — ні. Позитивно zareагував на нове оточення, наприклад, маляр Володимир Савчак. Наприкінці 1950 рр. він побував у центральній Австралії і звітлія писав у листі до Ярослава Булки:

Я живу тут здоровий і щасливий. Тут весна, літо, а часами над ранок буває і трішки зими. Удень тепло, соняшно й весело. Деякі дерева пишаються овочем, куші — квітами, переважно у формі дзвіночків синього та червоного кольорів, а також росте "вотл-трі", що цвіте жовтим цвітом. Ця краса є повною насолодою мого життя, і я дякую Господеві за сьогодні і прошу про завтра.

Я не почуваю тут себе самотнім. У людей (австралійців), у яких я живу, почуваю себе так, як людина повинна почуватися.⁶

Картини Савчака цього періоду віддзеркалюють зрозуміння краєвиду й вдоволення ним, які є майже винятковими серед українських естетичних оцінок континенту. Як пише Богдан Подолянко в 1960 р.:

Вже перші враження в багатьох впали до нуля, коли можна було з

корабля спостерігати австралійський ландшафт, горби, немов лисина на великій голові, осмалені і поламані бурями дерева, не бачені досі маленькі будиночки, тисячі їх вздовж берегів нашої, ніби "обіцяної землі". Тільки внутрішнє "якось то воно буде" додавало охоти цікавитися всім, що діялося довкола нас.⁷

Загалом, проза позитивніше поставилася до нового природного довкілля, ніж лірика, асимілюючи його під категорією екзотики, як ось у збірці оповідань Чуба-Нитченка *Це трапилось в Австралії* (1953). В описах суворих ландшафтів, в образах спалювання цукрової трощі, в анекдотах про давунів та коал ("австралійських ведмедиків") зустрічаємо не тільки намагання автора відобразити елементи нової дійсності й надати їм естетичної форми. Відчувається, що Нитченко приймає роль літератора-піонера, який намагається здивувати вигідну публіку "вдома" пригодницькими репортажами, шось у стилі Редьярда Кіплінга. Але публіка знаходиться не "вдома", а в безпечніших частинах діаспори, як Канада і США. Орієнтація на цю більшу публіку помітна, зокрема, в припущенні автора, що читач зовсім нічого не знає про Австралію.

Прагнення Чуба знайти екзотику, що перевищує австралійську, у 1960-их рр. спонукала його й ще іншого автора, Пилипа Вакулєнка, поїхати до Нової Гвінеї. Пізніше кожний написав власні спогади з подорожі. Тематика Нової Гвінеї виявилася продуктивною. З одного боку, її можна було б розробляти в рамках української національної романтики. У 19 ст. острів відвідувала експедиція Миклухи-Маклая, українця, капітана російської флотії. Отже, спогади про Нову Гвінею "ідуть його слідами", рівночасно підкреслюючи українське походження хороброго мореплавця. Знову ж, правила об'єктивного етнографізму майже *вимагають* публікування фотографій гологрудих тубільних красунь — рідкісна можливість в українській видавничій справі.

Найбільший твір з новогвінейською тематикою — *Голос крові* (1961), роман Іванни Сірко, яка жила в цій країні й тонко спостерігала її. Це — розповідь про "винувату" любов освіченого й хрищеного тубільця, яка примушує його виконати ритуальне вбивство. Філософська підстава роману — декларативно християнська, але твір висловлює глибоке зрозуміння й любов автора до тубільної культури, якій загрожує нищівний вплив західної цивілізації. У книзі риси етнографічної енциклопедії деколи переважають над рисами романічними. Суспільна й релігійна практика, деталі економічного життя й матеріальної культури, анекдоти про канібалізм і міжплеменні війни — все це зображено з любов'ю, хоч воно й не раз перериває розвиток фабули.

У прозі Нитченка краєвид ніколи не перестась бути перш за

все літературним засобом. Зате Вакуленка характеризує безпосередніший підхід до австралійської природи. У скетчі "Дош", наприклад, його дійові особи — беззаперечно українці, які дивляться на світ категоріями рідного краю. Але описана ситуація (кінець посухи) і її емоційний зміст є глибоко австралійськими. Подібне міг би написати Генрі Ловсон:

Краплі дощу почали падати частіше, густіше, а потім злилися в один могутній потік, неначе небо розчинилося. Побігли брудні, змішані з порохом струмки. Старий Доля почав поспішати, але раптом махнув рукою і стишив ходу. ... Згадалися грози ще дома, в Україні...

... Краплі дощу спадали з широкого капелюха, текли на шию, на обвітрене обличчя, але він не звертав уваги.

... Не знати, чи то лише струмочки дощу спадали з сивого волосся, чи то також і сльози радості, змішані разом з дощем, спливали з обличчя, падали темними краплинами на мокру одягу, на спалені вітром груди, на спраглу, порепану австралійську землю.⁸

У ліриці австралійську природу найчастіше змальовано як антитезу спогадів про краєвиди в Україні. Найчастіше образи не конкретизують, а узагальнюють краєвид, як ось у вірші "Чужинці" Боженни Коваленко:

О чужино! Любить тебе не можу,
Краса твоя, немов зів'яла віть..
Усе в тобі тут серцю протилежить —
Сміх кукабари і небес блакить,
Бо хто уперше полюбив безмежно,
Удруге так не зможе полюбить.⁹

Тут австралійську природу не так відображено, як просто *названо*: згадано відомого птаха (кукабару) й типовий кліматичний стан (небес блакить). Краєвид звужено до кількох стереотипних елементів. Цікаво згадати в цьому контексті й мотив *спокусливості* нового краєвиду. Цій спокусі поет Василь Онуфрієнко не піддається:

З горбів манять простором тихі долини,
З долин манять вгору зелені горби.
Та голос зненацька до серця прилине:
"Ти їх не люби, не люби, не люби!"¹⁰

Боротьба з краєвидом типова для більшості лірики на тематику природи, але не вичерпує її зовсім. Виступити поза

категорії "вдома" й "на чужині" вдалося двом поетам з Південної Австралії: Євгеніві Зоє та Лідії Далекій (псевдонім Олени Чернобицької), яка відома своєю збіркою *Легіт і Бризи* (1957). У них природа — це не так зміст лірики, як просто потрібний вихідний пункт для художнього слова. Хотілося б повністю зацитувати вірш Зоє "Етюд":

Мовчазність каменя учора.
В півніжжі бризкають мечами
сталеві хвилі.
Як вчора
у час прибою,
сьогодні знову закричали,
заклекотили птиці білі
над головою.
Буяє клекіт.
Хвиль удари в камінь.
І птичий лемент,
птичий гамір.
А сонця райдужна доріжка
в сивіючу блакить
до обрію біжить.
Мовчить
лиш
камінь.¹¹

Ясна річ, що тут не зображено якоесь георгафічне конкретне місце. Красвид у цьому вірші — це поетичне оформлення враження; може, це й символічна формула, якщо бачити значення в контрасті між мовчазністю каменя і звуком і рухом птахів, хвиль і сонця. Не диво, що обоє аделаїдян присвятили більше уваги формальній стороні поезії, ніж це роблять інші українські поети Австралії. Лише вони відкинули клясичні розміри, катрени і риму на "аБ" аБ", якими користуються майже всі інші; лише вони виявили замишування рідкісним, вишуканим словом і синтаксичними структурами, не відразу прозорими.

Треба звернути увагу на те, що такі формальні питання не залишилися без обговорення серед українців Австралії. На тему модернізму розвинулася навіть і певна полеміка. Загалом вона велася без великого розголосу. Окремі письменники присвятили естетичним питанням вірші чи оповідання. Боженна Коваленко й Василь Онуфрієнко виступали з консервативних позицій, висловлюючи переконання, що поезія — це послідовний та зрозумілий вислів переконань і почувань. Вклад Зої Когут у цю дискусію — це теплосердечна пародія, спрямована сатирично проти

псевдомодерністських халтурників з наївним поняттям естетичної "прогресивности":

"Новорічна постанова
новоспеченого модерніста"

Я від сьогодні
відкидаю рими!
Зміст також
відкидаю з погордою!
Віднині — сині,
зелені півні
будуть кукурікати
дзьобом і мордою.
Коричневий звір
рапатим ропотом
ріпатиме репетом
трупом
трупотом...¹²

Дискусія про модернізм одного разу розпалилася, хоч і не в зв'язку з літературною темою. 1965 р. Онуфрієнко написав негативну рецензію на виставку малюнків Михайла Кміта (1910-1981), українця, що мав помітний вплив на австралійське мистецтво 1950-их і 1960-их рр.¹³ Його пам'ятають як майстра кольору та неовізантиніста, хоч він також малював і важливі абстрактні картини. Онуфрієнкова рецензія викликала жваву полеміку: у *Вільній думці* з'явилося принаймні дев'ятнадцять статей і листів на цю тему.

Дискусія швидко поширилася й залишила позаду позитиви й негативи виставки, яку мало хто з дискутантів бачив. Розвинувся двобій між поборниками "реалізму" та "модернізму". Дебати, нарешті, вичерпалися, але в зв'язку з ними Онуфрієнко написав вірш "Фрагмент подорожі", який мав би пародійно розмаскувати творчу мету модернізму. Останню Онуфрієнко окреслив такими словами: "сяк-так дотримуватися форми, без будь-якого змісту накопичувати слова, при чому чим беззмістовніші — тим краще".¹⁴ Не зважаючи на наміри поета, вірш вийшов добрий. У ньому вигуків дикція, дотепність, фрагментарність, граматичний мінімалізм і застосування нелінгвістичних звуконаслідувань нагадують нам про поезію дадаїзму. У той же час вірш виявляє у формі й змісті неабияке розуміння Австралії — від чого Онуфрієнко в інших місцях, як ми бачили, відмовляється. Цитую вірш повністю:

"фрагмент подорожі"
Бумба-мумба!
В горах — Катумба...
Бумба-бумба ... сонце —
зелений світ.
Брр!... які ми самотні!
Сто років, двісті?
Свято святкуєте? всім вам привіт,
привіт!
А хмари — такі нечисті...
Бумба — мумба ...
Де шукати Колюмба?
Кубра — мубра,
Чорна лубра.
Дінго в пустині
Там гори бузкові, чи сині.
Дощу вже сто літ немає.
О краю, краю!
Бумба — мумба,
Десь далеко — Катумба ...¹⁵

Ось австралійський краєвид, його спека, сухість, сонце й нетривкий кольорит; ось почуття нечіткої віддалі; ось визначення аборигенського світу як світу природи (чи "бумба-мумба" — це голос грому, чи аборигенської пісні?). Тут і відтворення дивних звуків, що незрозумілі європейським вухам, але все ж таки надають назви містечкам білих поселенців (Катумба). Тут таки історія всього білого поселення: сто чи двісті літ самотности. Тут таки австралійське замилування відпочинком ("свято святкуєте?"). Нарешті, тут і почуття роздратування країною ("о краю, краю!"), що належить до найтипівіших топосів австралійського письменства. В зв'язку з образом хмар, що надходять, цей вигук стає попередженням перед якимсь невизначеним лихом і збагачує вірш атмосферою загрозовості.

Ми вже натякали раніше на важливу рису української літературної творчості в Австралії: ця творчість часто вказує на своє пов'язання з фактом еміграції менш-більш декларативними висловами солідарности з рідною землею, про яку кожний мріє, але на якій жаден не міг би жити, бо вона поневолена. Рішуча відмова Онуфрієнка любити новий край — це частина того самого етосу, що одуховлює його поему *Симон Петлюра*, чи його сердиті рядки про суди й ув'язнення дисидентів в Україні. Відкрито політичний, риторичний вірш має, треба зазначити, чимале культурне значення: існує постійний попит на сучасну поезію цього типу, бо її деклямують на вічах, академіях і пропам'ятних концертах, які

залишилися характеристичними для українського життя в Австралії.

Спроби поєднувати прямолінійний патріотизм такої поезії з проникненням у дійсність еміграційного буття часто-густо призводять до виявлення нерозв'язаної суперечності в самозрозумінні українського емігранта в Австралії. Це — суперечність між патріотичною свідомістю (чи тільки реторикою) та вимогами й дійсністю економічного життя. Спроби глибоко й серйозно описати та продискутувати це явище, що є підставовим для українського громадського життя в австралійському місті, немає (сатиричне *викриття* цієї суперечності — це ще далеко не проникнення в його суть). Отже, немає й реалізму в українській літературі Австралії.

Напочатку були певні ознаки, що такий реалізм міг би розвинутися. Повесть Степана Радіона *Микола Береза* (1956) відтворює проблему в своїй власній структурі, але не проаналізує її. Темою є намагання українського імігранта дати собі раду в новому й не особливо прихильному до нього світі: йому треба вивчити мову, знайти приміщення, зорганізувати приїзд жінки, дітей, пережити загальну підозру супроти "новоавстралійців", оборонитися перед незаслуженим доносом у поліцію. Це — епос емігранта завжди й усюди. У простій розповіді Радіона він зберігає свою гідність. Але є й зовсім інший елемент у повісті. Береза у вільний час веде діалоги з австралійським співробітником на різні теми — наприклад, про теорію нації. Ці діалоги мають характер програмових додатків до твору. Таке роздвоєння в структурі повісті могло б бути символом прірви між теорією і практикою, між ідеалом і дійсністю — прірви, яка вже довго занепокоює українську літературу в Австралії.

Є кілька різних метод — так звучить наша теза — за допомогою яких українська література віддзеркалює вищезгаданий конфлікт: меланхолія, сентименталізм, утеча в приватну сферу, елегія та сатира.

Почнемо від меланхолії. Час від часу спостерігається вибух розпачу в творчості автора, що ніби не погоджується з його загальним світоглядом. Прикладом можуть послужити страшні оповідання Зої Когут про епізоди з життя в передмістях. Зображене життя є театром нервового виснаження, розчарування, злоби й філістерства; воно цілком позбавлене будь-яких ідеалів. До цієї категорії належить і вірш "Тривога", якого Чуб написав 1970 р., після двадцятьох літ плекання української ідеї серед молоді:

Поїзд до Сіднею в'ється по долині
Між горби зелені і густі гаї,

А у мене в серці б'є тривога нині —
Все про нашу молодь, про батьків її.

Маєм "патріотів" (грим би їх ударив!)
Але де їх діти, мова їхня де?
Розбредилися діти по чужих "кошарах",
Відцуралось мови зілля молоде.

Ви зайдіть у табір, табір молодечий,
Там наша вже мова майже не бринить...
І лягає смуток тягарем на плечі,
Бо ростуть, мов покруч, дочки і сини...¹⁶

Найскладніший, найпослідовніший і найімпрозантніший вираз такої меланхолії — це (може й несподівано) історичний роман Миколи Лазорського *Гетьман Кирило Розумовський* (1961). Лазорський (1884–1970) почав писати його в Німеччині 1946 р. і працював над ним біля 15 років. Цей великий роман — у ньому понад 700 сторінок — сягає вглиб проблематики політичних еміграцій як таких. Зображення перебування гетьмана, позбавленого титулу, проти своєї волі в Ніцці, а також часті переходи сцени до Санкт-Петербургу, де брат гетьмана, Олексій, живе в розкошах, але далеко від рідної землі — це символічні знаки тематики еміграції. У зображенні Лазорського останній гетьман стає втіленням політичних прагнень без політичної сили; його політичні діалоги, повні мрійних проєктів та ремінісценцій про минулу славу, залишаються без практичних наслідків, а події розвиваються за правилами справжнього світу, справжніх політичних сил і справжніх суспільних процесів. Розумовський стає символом старого ідеалу, який не може перетворитися на ефективну опозицію. Якщо доля Мазепи була матеріалом для трагедії, роман Лазорського створив у постаті Розумовського символ політичної меланхолії. Правда, на темному полотні Лазорського є світлі моменти надії. Капніст, Полетика, Безбородько, Трошинський — це нові люди з новими, надійними ідеями. Але домінує настрій глибокого смутку й печалі, який тонко схоплений в голосінні Докії, сестри Розумовського, над домовиною брата:

Та чому не встанеш, чому не промовиш ласкавого слова, чому не сядеш обіч мене. Чому не глянеш на степи свої широкії, на гаї на байраки темнії! Та встань, мій братику, та прокинься зі сну, мій лебедику! Та підійми золоту булаву та махни нею ік своєю козачтву!...

За вікнами все темнішало й темнішало, і в парку великою купою сіріли старі дуби. Густою пеленою падав сніг, і рвучкий вітер замітав шляхи й стежки.¹⁷

Образ засипання шляхів і їхнього поступового шезання закінчує роман. Це — кошмар еміграції, що високо цінить продовжене існування самої себе та ідеалів, з якими вона виїхала на чужину.

Але українська література в Австралії мала не тільки кошмарні, але й солодкі сни. Напочатку було написано кілька оповідань про пекучу й болючу проблему: як повинні молоді люди знаходити собі в новій країні подружніх партнерів, які б задовольняли і особисті критерії, і вимоги національного "годиться"? Адже ж творення українських родин — це одне з самовизначених завдань еміграції. У таких творах особисті проблеми героїнь розв'язуються сентиментально: з'являється бездоганна "пара" й реалізується щасливе з'єднання. Ось приклад: дуже компетентно написане оповідання Ольги Катран "Коралі" ("Ольга Катран", як і "Лідія Далека", псевдонім Олени Чорнобицької). Тут героїня — жінка, що працює, яку недавно залишив наречений. Вона вже збирається їхати до Канади шукати кращої долі, коли на заставі зустрічає незнайомого архітекта. Він насамперед негативно вражає її, і то з національних причин: хтось їй сказав, що він — росіянин ("не хочу з чужинцями знайомитися!").¹⁸ Але це виявляється помилкою: архітект не тільки дотепно розмовляє по-українському, але й навіть спроможний цитувати Филиповича. Кохання швидко розвивається, і оповідання кінчається їхнім рішенням залишитися парою назавжди:

— Так, мій скарбе русявий?

— Так, мій лицарю світлий.¹⁹

Ці рядки, безперечно, написані в гумористичному, навіть іронічному дусі, як і, зрештою, ціле оповідання. Фабула, яку ми тут сконденсували, не могла б існувати без навмисних грайливих стилізацій та натяків на казкові мотиви. Сентименталізм Ольги Катран — це не твердження, що ідеал є дійсністю, а мрійливий вираз бажання, щоб воно так було.

Третій спосіб, яким література дає собі раду з важкими питаннями еміграції — це зовсім не звертати на них уваги. Можна б сказати, що аделаїдські поети, про яких була мова раніше, вибрали такий шлях у приватну проблематику. Можливо, що через це їх, з усіх українських письменників в Австралії, найтяжче приділитити до специфічно української культурної стихії. Тому вони, мабуть, найбільш доступні неукраїнській читацькій публіці. Лідя Далека займала чи не найбільше сторінок у збірці перекладів, що їх виконав австралійський поет Моррісон: *Українські поети Австралії* (1973).²⁰ Серед найкращих поезій Дмитра Чуба бувають ті, що не ставлять собі жадної мети, крім висловлення духовного стану чи враження:

Ніч похмура, ніч холодна
Чорні звисила полотна
На вікно.
Все шумить дощем та стука,
Та полоще сірі бруки
Знов і знов.
А ліхтар, немов метелик..
Світ блідий у темінь стеле,
У пільму.
Він тремтить, неначе в корчах,
То безсило лиже ночі
Чорний мур.
Спить усе чадрою вкрите,
Де недавно був розлитий
Творчий день.
Тільки десь у спазмах вітру
Розгойдались буйно віти,
Шум іде.²¹

Четвертий тип української літератури в Австралії — елегійний. Вживаю цей термін вільно у значенні, "такий, що висловлює смуток, зв'язаний з утратою того, що минуло". Твори, що належать до цієї категорії, стають усе численнішими. На перших етапах української літератури в Австралії існувала гостра межа між оповіданням і спомином. Спомини заповнювали значну частину ранніх *Нових обривів*; до їхньої тематики належали героїчні моменти визвольних змагань, визначні особистості та події з символічним значенням. Оповідання, з другого боку, загалом користувалися сучасними сюжетами. Але в шостому *Новому обриві* (1980), жанрові риси спогаду зустрічаємо вже в більшості оповідань; модальність спогаду домінує над усією художньою прозою. Шість із дев'ятьох оповідань відтворюють фіктивний час, що належить до минувшини, яка давно шезла. Ці фіктивні або напівфіктивні минувшини трактуються або ідилічно, або героїчно. Такою ідилією є "Лист з минулого" Федора Миколаєнка, який розповіддю в першій особі відтворює "незабутнє кохання"; як приклад героїки можна б згадати "В обіймах лісу" Боженни Коваленко, оповідання про хоробрість жінки, яка допомагає членам УПА. Спеціальний варіант таких псевдомемуарів — це оповідання, які намагаються висвітлювати контроверсійні моменти недавньої української історії. "Морозиха" Люби Куценко, наприклад, займається темою українсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни. До цієї категорії належать такі спогади у формі повістей чи романів як, наприклад, *Замок над Водаєм* (1964) Сергія Домазара і *У вирі боротьби* (1971) Юрія Борця, але не спогади

суто документального характеру, як *Заметений шлях* (1974) Кузьми Каздоби.

Якщо елегійна група української літератури в Австралії переносить бажану тотожність ідеалів з дійсністю в минуле, сатира стверджує, що такої тотожності під сучасну пору немає і судить українську спільноту за тими цінностями і стандартами, які обстоює сама спільнота. Які це цінності? — це збереження української мови й звичаїв, заснування українських родин, жертвна праця в громадських організаціях, прагнення волі для рідного краю, вороже ставлення до всіх аспектів радянської дійсності. Ці аксіоматичні вартості залишилися поза критикою в літературі, як і в українському громадському житті в Австралії загалом. Сатира ніколи не ставить їх під сумнів, а засуджує тих, хто грішить проти них. А тому, що патріотичні цінності часто не віддзеркалюються в практичному житті української спільноти, яка все більше асимілюється й зближується з австралійським суспільством, сатирик має чимало можливостей обвинувачувати свої жертви в лицемірстві. Суперечність між патріотичною риторикою і матеріалістичним способом життя, зокрема, цікавить Лесю Богуславець (псевдонім) у її збірці сатиричних гуморесок *Який Сава, така слава* (1979). Авторка — любителька українських приказок; вони щедро розсіпані в тексті, частинно як гумористичний засіб, а частинно для того, щоб підсилити погляд сатирика авторитетом традиційної народної мудрости.

Загалом українська сатирична проза в Австралії зберігає лагідний, фейлетонний, гумористичний тон. Вона з усмішкою спостерігає непослідовності й абсурдності українського життя, але майже завжди без антагоністичного загострення. Нещодавно три автори — всі довголітні дописувачі до місцевої преси — видали збірки арабесок, анекдот, скетчів і в одному випадку одноактівок: Опанас Бритва (псевдонім) — *І таке буває* (1980), Богдан Подоляк — *Любіть життя* (1982) і Грицько Волокита (псевдонім Ярослава Масляка) — *Дар Любови* (1983). В кожному з цих збірників сатира приймає як потрібні наявні форми життя загалом, а еміграційного життя зокрема, хоч і знаходить у ньому чимало дивних або й смішних деталей.

Цього аж ніяк не можна твердити про сатиричну поезію Зої Когут. Тут раціональність, гуманність і гідність є непримиреними ворогами фальшивого патріотизму, глупоти, жорстокости й вузькості. Рідкісний хист у вживанні слів, віртуозне орудування неповними римами, продумане відхилення від клясичних розмірів — усе це надає Зої Когут формальної тугости, динамізму, енергійности, а сатиричній персоні — авреолу суверенности й автритету. Її "Культурні арабески" (1960), що потім стали ядром однойменної збірки (1969), є, мабуть, найгострішим засу-

дженням прірви між реторикою й дійсністю в житті української еміграції Австралії:

Є в нас мужі, що розпинають
себе на громадських хрестах,
вони зі скромністю страждають
на самовибраних постах.
За це вони не вимагають
ні лаврів, гімнів, ні вінків:
їм вистачає подив світу
і точне функції ім'я,
щоб знали всі, хто є цей "я",
і щоб колись надгробна плита
гласила: "Тут лежить Макар —
достойний муж і секретар.
Він посвятив життя ідеї,
і жив він, і живився нею,
писав листи, складав горою,
поки й помер від геморою.
Тож спи спокійно в небесах,
Ми підем по твоїх стопах!"²²

Зоя Когут не переборює невдоволення Австралією, яке ми обговорювали раніше. Навпаки, вона, мабуть, єдина, що відображує "ангст" і відчуження в австралійському місті. Але, хоч вона не може примирити свого читача з Австралією і навіть не намагається цього робити, вона часом дає читачеві приємність підвестися вище своєї прибраної країни:

Під нашої планети грубим пасом,
(Там, де б носились підштанці землі)
Лежить забута долею і часом,
Велика латка на блакитнім тлі.
Згори — надшерблена, підгрижена долини,
На колір сухаря пожовклого з нудьги,
Стирчала загадкова ця країна,
Наїживши до світу береги...²³

Хотілося б закінчити цей огляд самоспрямованим питанням: чого досягла українська література в Австралії? На це питання існують дві відповіді — одна для песимістів, друга для оптимістів. Песимісти готують собі вічне розчарування, вимагаючи від життя завжди тільки максимум. Від літератури песимісти вимагали б, щоб вона давала суспільству, для якого вона написана, емоційне та інтелектуальне знаряддя для чесноі, неілюзорної

самоінтерпретації. Вони вимагали б, щоб література входила з читачем у діалог про ключові питання його життя. Песиміст, оцінивши українську літературу в Австралії на підставі цих критерій, напевно був би невдоволений нею. Він звернув би увагу на те, що ця література не розглянула серйозно ідеалів і принципів, за якими українська спільнота в Австралії намагається жити. Він побачив би сумну й загрозливу послідовність у тому, що після майже чотирьох десятиліть ще далі немає ні одного визнаного українського автора, який народився б в Австралії. Він може навіть нарікав би на те, що ця література не звернула уваги на течії й рухи в західній літературі, а жила й живе традиційною, навіть консервативною, естетикою.

На щастя, серед українців небагато песимістів. Для оптиміста краса вірша Далекої, багатство історичних картин Лазорського, насолода, якої не можна не відчувати читаючи Зою Когут чи Невана Грушецького — це позитиви, які виправдують самих себе. Оптиміст буде дивуватися й радіти, що в такій невеликій українській спільноті, як австралійська, все таки зародилася українська літературна творчість. А щодо майбутнього цієї літератури — він усміхнеться і скаже, "якось то воно буде!".

-
1. С. Castan, "Greek Australian Literature", AUMLA, (1983, 59), стор. 5-25.
  2. Дмитро Нитченко, "Українська книжка в Австралії", доповідь виголошена на конференції НТШ в Австралії, Сідней, 1-3 квітня 1984 р.
  3. UNESCO Statistical Yearbook 1982 (Париж, 1982), стор. VIII-26.
  4. Див. Myroslav Shkandrij, "Literary Politics and Debates in Ukraine 1971-1981" у книзі «Ukraine after Shelest», ред. Bohdan Krawchenko (Едмонтон, 1983), стор. 55-72, таб. 3.
  5. Див. Я(рослав) Булка, "Культурно-мистецька діяльність УГВ" у книзі *Українці в Австралії* (Мельбурн, 1966), стор. 355-363, Дмитро Нитченко, "У 5-річчя Мельбурнського літературно-мистецького клубу", *Новий обрій*, (Мелбурн, 1971, 4), стор. 179 і "З діяльності Літературно-мистецького клубу", *Новий обрій*, (Мельбурн, 1980, 6), стор. 252-253.
  6. *Новий обрій*, (Мельбурн, 1960, 2), стор. 182-183.
  7. Б(огдан) П(одолян)ко, "З історії газети *Вільна думка*, *Новий обрій*, 2, стор. 221.
  8. П(илип) Вакуленко, "Дош", *Новий обрій*, 2, стор. 61-63.
  9. Боженна Коваленко, "Дош", *Новий обрій*, 2, стор. 61-63.
  10. *Новий обрій*, (Мельбурн, 1967), стор. 29.
  11. *Новий обрій*, 2, стор. 63; інший варіант у збірнику *Південний хрест* (Аделаїда, 1980), стор. 59.
  12. *Новий обрій*, 4, стор. 114, потім у збірці: Зоя Когут, *Кучерявий дим* (Нью-Йорк, 1974), стор. 115-116.

13. "Виставка картин Кміта", *Вільна думка*, 24 (824) за 13 червня 1965, стор. 3. Про Кміта див., напр., Allan McCullough, «Encyclopedia of Australian Art» (Лондон, 1968).
14. *Вільна думка*, 32 (832) 8 серпня 1965, стор. 5.
15. Там таки, стор. 5.
16. "Тривога", *Новий обрій*, 4, стор. 53.
17. Микола Лазорський, *Гетьман Кирило Розумовський* (Мюнхен, 1961), стор. 752.
18. *Новий обрій*, 2, стор. 28.
19. Там таки, стор. 35.
20. «Australia's Ukrainian Poets», переклав R. H. Morrison (Мельбурн, 1973).
21. "Осінні мелодії", *Новий обрій*, 3, стор. 71.
22. Зоя Когут, *Культурні арабески* (Мельбурн, 1968), стор. 7-16.

МИСТЕЦТВО

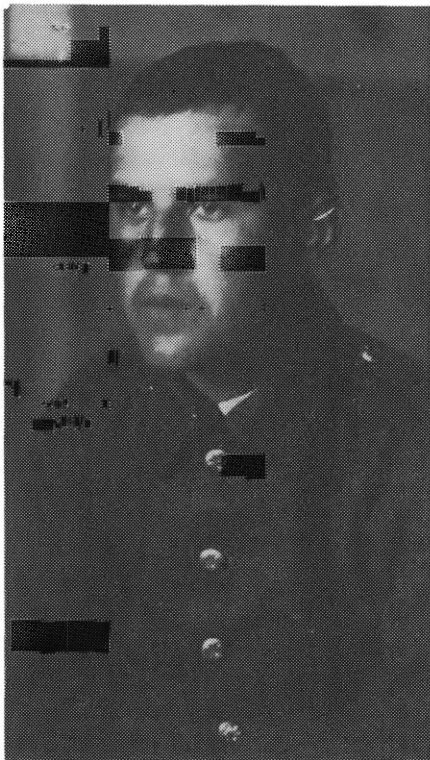
ВАСИЛЬ ХМЕЛЮК (Спогад)

Володимир Попович

2 листопада 1986 р. помер у Парижі мистець-маляр Василь Хмелюк. Дружина-еспанка не повідомила знайомих українців про смерть чоловіка і тому не було своєчасних повідомлень в українській пресі. Щойно 22 лютого 1987 р. у паризькому *Українському Слові* Катерина Штуль написала статтю про покійного.

До речі, наша преса і давніше писала дуже рідко про Хмелюка, значно менше, ніж про інших українських мистців.

Між моїми паперами знайшов я нотатки, написані ще за свіжої пам'яті про відвідини мистця в 1969 р. і, публікуючи їх тепер, хотів би розповісти дещо про цю визначну людину, так мало відому серед нас, а рівночасно вшанувати цим спогадом пам'ять великого маляра.

Василь Хмелюк,
вояк української армії, 1919 р.

Василь Хмелюк народився 31 липня 1903 р. в селі Березівка на Волині. Був вояком армії УНР, після війни став студентом Краківської академії мистецтв. З 1922 р. у Празі студіював малярство в Українській плястичній студії та літературу в Карловому університеті. Видав три збірки модерністичних поезій: *Гін* (1926), *Осіннє сонце* та *Поезії 1923, 1926, 1928* (1928). Від 1928 р. в Парижі брав участь у різних виставках. На його твори звернув увагу Амбруаз Воллар, який згодом поручив Хмелюка престижевій галерії Дюран-Рюеля. Хмелюк помер 2 листопада 1986 р. в Парижі.

Після Другої світової війни було в Парижі 12 українських мистців — 7 з них перебували там ще з передвоєнних часів, а 5 прибуло в 1946-1950 рр. Більшість з них були добре відомі українцям в Парижі і я теж мав нагоду познайомитися з ними особисто в 1950-их рр., за винятком двох — Миколи Кричевського і Василя Хмелюка.

З Хмелюком була дещо подібна історія, як з Кричевським. Щоправда, про нього не говорили, що він дивак, тільки, мовляв, він нікого не приймає у себе та нічого не продає, бо є зв'язаний контрактом з великою паризькою галерією, яка скуповує всю його творчість.

Про Хмелюка висловлювалися в Парижі як про доброго маляра, передовсім сильного кольориста, картини якого досить дорогі, а як на спроможності наших покупців, то навіть задорогі.

Тож протягом кількох років я навіть не пробував іти до нього, а коли пізніше хотів з ним познайомитися, то тоді переконався, що люди таки казали правду. Майже три роки забрали мені заходи, щоб дістатися вкінці до Хмелюка і то провів у його хаті заледве одну годину...

Картини Хмелюка побачив я перший раз на його індивідуальній виставці в галерії Дюран-Рюель Durand-Ruel, 37, Avenue de Friedland, Paris) у квітні 1960 р. Ця галерія брала від Хмелюка, здається, всі його твори, а він діставав за них регулярну місячну платню. Галерія виставляла картини Хмелюка в Парижі майже що два роки, а крім цього, висилала їх на виставки до Нью-Йорку, Мюнхену, Женеві та до інших важливих мистецьких центрів.

На виставці 1960 р. у Дюран-Рюель було 59 картин, всі олії (між ними тільки один гваш), намальовані в 1947-1960 рр., але майже половина з них була з двох останніх років. Розміри картин малі і середні, великих полотен не було, найбільші з них представляли композиції з людськими фігурами. Сюжети творів — переважно квіти, сільські та підміські краєвиди й людські фігури (жінки, діти).

Рисунок нервовий, навіть тривожний, часом майже "дикий", представлений грубими і широкими мазками, завжди без деталей, без викінчення, але надзвичайно влучний, ядерний, промовистий. Складалося враження, що маляр працює дуже швидко і неспокійно, прямо штурмуючи полотно. Барви сильні, виразні, навіть деколи яскраві, але переважно темнуваті; багато жовтої і холодносиньої; кольори насичені, важкі, прекрасно згармонізовані, жадна барва не виривається з цілоти, кожна картина має свою тональність. Часом деякі кольори бувають трішки нечисті, наприклад, синя краска є сірувата, або зеленкувата.

Кольори Хмелюка, разом взяті, утворюють споглядально-сумнуватий настрій; є навіть у них щось скритотрагічне і загадкове.

Але, рівночасно відчувається в творах мистця справжня поезія, навіть найменша сільська хата на його картині не є банальною — вона має своєрідний настрій; нема в малярстві Хмелюка нічого штучного, не пережитого.

Усі твори Хмелюка високого мистецького рівня, нема між ними слабких речей і під цим оглядом він, мабуть, перевищує Олексу Грищенка, теж сильного кольориста (барви Грищенка оптимістичні, веселі, стимулюючі). В Грищенка між сильними творами може трапитися часом і слабший, в Хмелюка якісних нерівностей не помічається.

З цілої виставки мені найбільше подобалися малі картини з квітами та дуже сильні композиції з людськими фігурами. Ці останні нагадували в дечому Хаїма Сутіна, головню тривожними та переляканими обличчями, якоюсь таємничюю трагічністю. На цьому психологічному виразі персонажів і кінчилася подібність з Сутіном, бо кольори Хмелюка багато чистіші, приємніші і шляхетніші від Сутіна та й композиція в нього краще опрацьована, більш відчутна.

Краєвиди Хмелюка з нервовим, широким почерком мазка із синіми тонами нагадували на перший погляд краєвиди пізнього Фляменка, проте коли уважніше приглянутися, то між ними подібности немає. Композиції Хмелюка завжди поетичніші, а тому менш брутальні, менш сухі від Фляменка, хоч з тою ж самою великою силою і розмахом пензля. На мою думку, Хмелюк делікатніший і кращий від Фляменка.

Виставка справляла дуже добре враження і відразу відчувався високий рівень, було видно, що Хмелюк — майстер, який відчуває і панує над кольорами, вміє їх прекрасно гармонізувати та знайти і відчути поезію в природі, що особливо видно у його квітах та краєвидах.

В книзі відвідувачів я прочитав кілька нотаток, в яких глядачі порівнювали Хмелюка з Фляменком. Я вписав там теж кілька речень і висловив погляд, що подібности між Хмелюком і Фляменком нема, пояснюючи чому.

І хоч як подобалися мені малі картини — сині *Анемони* та *Квіти на жовтому тлі*, — я не міг їх купити, бо вони були дуже дорогі для мене (ціни виставлених творів були від 2.500 до 6.000 фр.).

Рік пізніше, в липні 1961 р., зайшов я до книгарні Ілька Хмелюка, старшого брата Василя. Він мав невелику книгарню-антикварню на вулиці Флерус у сусідстві Люксембурзького саду.

Книгар, довідавшись, що я цікавлюся мистецтвом, та що хотів би почути дещо про його брата, прийняв мене уважно і чемно. Він виніс з комори два невеликі твори брата — один гваш *Голова кльовна* і одну пастель *Квіти в глечуку*. Обидві картини мені дуже подобалися, але купив я лише квіти, бо на *Кльовна* вже не вистачило грошей.

Василь Хмелюк, *Жовті рожі* (олія)

Зі збірки Темістокля Вирсти (Париж)

Ілько сказав мені, що ці твори він купив у брата кілька років тому, але тепер, потребуючи грошей, змушений їх продати. Це була, мабуть, правда, бо антикварня великого прибутку йому не приносила; я навіть дивувався, як він міг вижити.

Ілько Хмелюк мав час (крім мене, інших покупців у книгарні не було), і поволі, спокійно розповідав мені про свого брата. Це була не якась "родинна реклама", а скоріше нарікання на молодшого бра-

та, який, на думку Ілька, робив непотрібні промахи собі на шкоду.

Ілько не схвалював другого одружіння Василя, яке сталося два роки тому.

Приїхавши в 1928 р. з Праги до Парижу, Василь Хмелюк скоро оженився з якоюсь багатою і впливовою єврейкою, але це подружжя довго не потривало. З якихось, невідомих причин вони розійшлися. Та як би воно не було, колишня жінка Хмелюка, завдяки своїм зв'язкам, допомогла йому дістатися до великої галерії і в цей спосіб він здобув собі визнання в мистецьких колах Парижу вже з перших років побуту у Франції.

Хмелюк оженився вдруге з його довголітньою натурницею Марією еспанського походження.

Ілько з жалем у голосі твердив, що Марія не пара Василеві, що це проста жінка, а ще до того дуже вперта та що вона держить чоловіка "під пантофлем". Василь не може зробити ані кроку, ані рота розкрити без неї. Через неї він потратив добрі зв'язки й доступ до вищих паризьких кіл, куди його давніше запрошували (а був він навіть одного разу запрошений до президента держави). Краші картини Марія відкладає для себе і виносить до своїх батьків, де вже має гарну збірку (біля 50 полотен). Останнім часом здоров'я Василя підупало, ніде серед українців не показується й нікого в себе не приймає.

Як старший брат Ілько вважав себе до якоїсь міри опікуном Василя. Це ж він потягнув його з Кракова до Праги, та уможливив його навчання в університеті і в Мистецькій студії, заробляючи на життя для обидвох у власному підприємстві — виробляючи мальовані шовкові хустини і шалики. Щоправда, Василь також працював трохи у підприємстві, про що він коротко згадує в одному з своїх віршів:

Був теплий вечір
Звичайний, весняний.
В нашу майстерню впливало повітря
Ситими хвилями.
Курило сонце з мого чола
І облич робітників.
Ми обробляли єдваб, барвили,
Крапками крили єдваб.
Наша тасмниця
Хоч дурна, та без конкуренції.
(1926)

У Празі було загальновідомо, що братам Хмелюкам поводилося краще, ніж нашим емігрантам. Микола Кричевський, який тоді був теж у Празі, пізніше оповідав, що він в студентські

Василь Хмелюк, *Краєвид* (олія)

часи дуже бідував і одного разу хотів позичити у Василя Хмелюка 5 крон, але той йому не позичив. На брак товаристськості Василя Хмелюка нарікали й інші наші малярі в Парижі. В перших роках побуту у Франції Хмелюк приятелював з українськими малярами, відвідував їх і спільно з ними виставлявся, але коли став працювати для великої галерії і влаштував там свою першу індивідуальні виставку, то не вислав навіть запрошень своїм колегам. Так не водиться між малярами і тому мистці мали жаль до Хмелюка, а його виставку зігнорували і з ним більше не зустрічалися.

Роки минали і мені було якось ніяково, що я не пізнав особисто Хмелюка. Тож рішився я піти до нього, а це не було легко, бо на мої листи він не відповідав, а на телефонні запити казав, що він кудись виїжджає саме в цей день, коли я мав бути в Парижі. Так тривало маже три роки. Щойно в липні 1969 р., після телефонної розмови, Хмелюк погодився прийняти мене о 9-ій годині вечора, бо вже ніяк не випадало йому відмовити, тим більше, що моя дружина, яку він знав, телефонувала до нього кілька разів.

І так 29 липня 1969 р. вечором задзвонив я в двері Хмелюкової квартири. Він мешкав у модерному великому будинку збудованому спеціально для мистців. Мешкання, відокремлене від

робітні Хмелюка було в другому підвір'ї на першому поверсі, сходовою клітка ч. 5, мешкання ч. 13. В хаті затишно, бо далеко від вулиці, перед вікнами зелені дерева, з підвір'я долітав спів птахів. Як на Париж — це була вигідна і гарно розположена хата; ніхто з наших паризьких малярів не мав такого мешкання. Воно, шоправда, не було велике, але практичне і гарно, з вишуканим смаком обставлене, не перевантажене меблями (старі, стильові меблі з темного дерева, щось в дусі еспанського ренесансу), паркет навоскований, всюди лад і чистота. Мешкання світле й затишне, на стінах кілька картин Хмелюка в прекрасних старих рамах (мистець сказав мені, що не любить модерних рам, бо вони виглядають на тандиту).

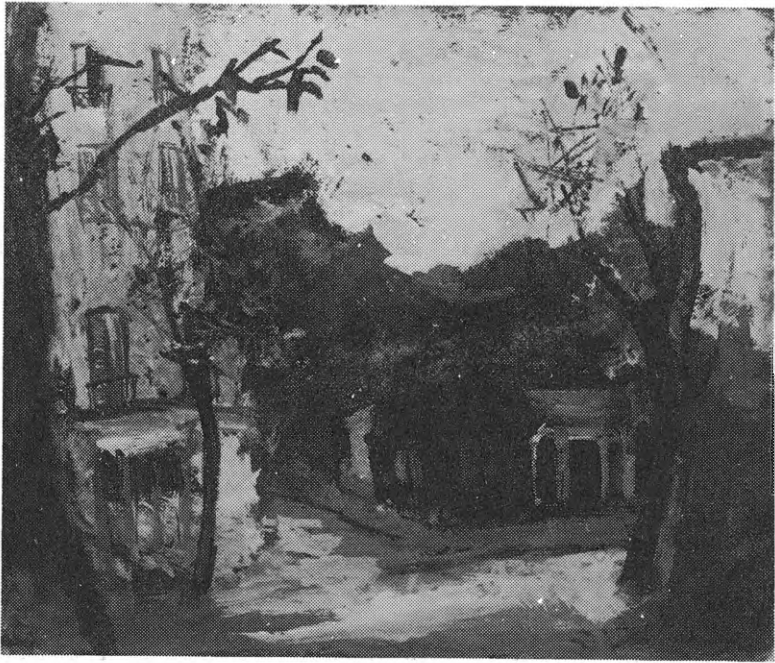
При вході до мешкання, в коридорчику по лівій стороні невелика олійна картина *Дерево в квітах* (чи *Весна*), надзвичайно сильна кольоритна композиція, повна радості, надії, може ще сильніший твір, ніж *Вишня* Ван-Гога. По правій стороні олійний портрет дружини Марії (профіль), теж дуже сильний у барвах, повний жіночого чару і темпраменту.

У вітальні запримітив я три картини Хмелюка: середньої розміру гваш на золотому тлі, прекрасно оправлений *Млин де-ля-Галет* (була це давніша праця, гідна першорядного музею). Напроти *Млина* маленька, немов мініатюра, олія *Бандурист з дітьми* — композиція трохи стиснена тяжкою рамою. Перед стіною, напроти входу, стояв на мольберті великий красвід *Венеція* написаний гарячими, дещо солодкавими тонами, мужнім рисунком і нервовим мазком. На долівці кілька малих гарних старих килимів з геометричним орнаментом у делікатних барвах, які добре гармонізували з цілістю кімнати, особливо з меблями. В куті, біля *Венеції*, стояв на долівці великий блакитний глечик з букетом живих квітів.

Все було в хаті розмішене і підібране з великим смаком і тому мешкання робило враження дому з високим рівнем достатку.

Мистець виявився більш як середнього росту, лисавий з сивиною на скронях, з рум'яним і гладеньким лицем, з синіми, лагідними очима; хоч жінка його твердила, що її чоловік хворий, — вигляд він мав здоровий. Хмелюк був дуже спокійний, опанований, поважний, голос лагідний, розмовляв спокійно. Людина інтелігентна і чемна, часом усміхався, був певний себе і, нехотячи, робив враження людини, яка дійшовши до високого становища чи до великого майна і на інших людей дивиться з деякою поблажливістю. Хмелюк був гладкий в поведінці, вмів справляти "шарм" і тому не диво, що з ним французи рахувалися. Дуже звертав увагу на форми в розмові і коли у мене вирвалося слово "Зарицька", то він відразу поправив мене "мадам Зарицька". Він чомусь волів розмовляти зі мною по-французьки, хоч добре володів українською.

Василь Хмелюк, *Красвид з будинками* (олія)

Мене здивував контраст між флегматичною вдачею мистця (так він виглядав принаймні на перший погляд) і дуже нервовими рухами пензля на його полотнах, бо, наприклад, вдача і темперамент Гришенка чи Андрієнка були в згоді з їхнім стилем і творчістю і я це сказав Хмелюкові. Він почав мені пояснювати, але до дискусії не дійшло, бо задзвонив телефон: його дружина просила піти по неї до її батьків.

Коли я пояснив йому ціль мої візити — дістати трохи документації про його творчість, та, евентуально, деяку інформацію про його товаришів-мистців з Праги (особливо про Юрія Вовка), він відповів категорично, що жадної документації про свою творчість не має, бо її не збирає, це його не цікавить, а зрештою, на друк якоїсь праці про нього треба було б мати дозвіл і від нього, і від його галерії. Ні одної репродукції не можна надрукувати без відома і згоди галерії. Натомість сама галерія Дюран-Рюель комплектує всі каталоги його виставок, вирізки з преси, фотографії, "золоті книги" (при тому сказав мені, що читав мою записку з 1960 р. в "золотій книзі" і вважав її правильною). Його ніколи не цікавило робити собі рекляму, як це тепер роблять багато молодших, та й старших малярів.

"Не хочачи робити реклами, все ж таки, про Вас треба писати в українській пресі, бо мистець з таким талантом, як Ваш, повинен бути загально знаний і цінений", — кажу йому. На це він відповів досить холодно, що на американських українцях йому не залежить, бо вони його творів не купують, а властиві американці є добре поінформовані про нього, бо він там часто виставляє. Про себе не хотів нічого сказати, крім того, що він є випускником філологічного відділу Празького університету, та що народився в 1903 р. Точнішої дати народження мені таки не сказав. Коли я настоював на точній даті, бо для біографічної нотатки це мені необхідно знати, він відповів: "Це надруковано в енциклопедіях, словниках та в каталогах".

Хмелюк признався, що ніколи не бачив Гришенка, та що вже дуже давно не стрічався з нашими малярами в Парижі. Він знав Володимира Винниченка і відвідував його в "Закутку" в Мужені, коли бував там на вакаціях з дружиною. Винниченки приходили тоді теж і до них. Про малярство Винниченка Хмелюк висловився, що це був "початківець".

Коли я зрозумів, що не дістану найменшої документації про його творчість, ні про нього самого, тоді запитав, чи не має він часом якихось матеріалів або фотографій з життя української мистецької студії в Празі. На моє здивування, він відповів мені, що не пригадує собі нікого. "А Вовка, який ілюстрував одну збірку Ваших поезій?" — питаю. "А, так, був там такий, але про нього я нічого не знаю", — і навіть не запитав, чи Вовк живе ще, чи помер. А вони ж приятелювали в Празі і разом подорожували! Так само він не пригадував собі, що дописував колись до львівських журналів (1931-1933). Потім мистець показав мені кілька олій призначених на виставку в галерії. Були це: *Мертва природа* — овочі, з виноградом в центрі, намальовані на тлі його комоди. Кольори овочів надзвичайно сильні і приємні, натомість тло композиції трохи темнувате; *Квіти* — подовгаста ваза з квітами, теж гарні барви, але менше "вибухові", як на попередній картині. Ціла композиція дуже стильова і клясична, тони згармонізовані прекрасно і це був найкращий твір у цій групі; *В'язанка червоних квітів* — безпретенсійна, спонтанна композиція в гарячочервоних тонах; *Красвид над Льоарою* і *Красвид зі збіжжям* — обидва гарні в кольорах, але композиції менш опрацьовані і тоому не робили такого сильного вражіння, як дві перші картини з квітами; *Красвид зі Швайцарії* — готель на березі озера та на тлі гір — можна сказати, банальна композиція.

Хмелюк твердив, галегія не продає його картин дорого, бо старі службовці, які його знали, вже повмирали, а нові, не знаючи добре мистця, оцінюють нові картини по-старому. Також на авкціонах інколи можна купити дешево його картини.

Коли ми трохи розговорилися, Хмелюк розповів про свою поїздку до Іспанії, про музей Прадо в Мадриді, де він був захоплений творами Франсеска Ґої, якому відвели тепер аж 7 залів у підземеллях музею.

Я передав мистцеві привіт від малярки Софії Зарицької, його знайомої ще з Праги, у якої я був цього самого дня. Однак він навіть не запитав, як вона живе, що робить, тільки згадав, що її чоловік помер молодим, про що він довідався з моєї статті про Петра Омельченка, яку я йому післав свого часу (стаття була надрукована в *Нотатках з мистецтва*).

Я зрозумів, що Хмелюк ніким не цікавився, жив виключно для мистецтва і для себе, будучи матеріально забезпеченим контрактом з галерією.

Так відбулася моя перша (і остання) візита до нашого видатного маляра, безперечно цікавого мистця і поета, але, на жаль, не дуже товариської і услужливої людини. Сподіваних матеріалів я не дістав, але все одно був радий особистому знайомству з Хмелюком та тому, що побачив десяток гарних його творів.

Пізніше було ще кілька виставок Хмелюка в його галерії, але наша паризька преса повідомляла про них запізно; також і мої знайомі не давали мані знати про виставки і тому я їх, на жаль, не бачив. (Натомість мав нагоду оглянути біля десятка творів Хмелюка в домі д-ра Аристиди Вирсти під Парижем, переважно краєвиди досить великих форматів).

Десь у половині 1970-их років галерія Дюран-Рюель перестала існувати, а її документацію перебрала якась галерія в Женеві і там, цілком припадково, Кирило Мазур купив кілька фотографій картин Хмелюка. Отже, треба припускати, що вся документація про нього опинилася в Швейцарії і там, мабуть, не дуже нею дорожать, коли продають фотографії.

Будучи, безсумнівно, першорядним малярем, Хмелюк не здобув ширшого визнання в мистецькому світі за життя тому, що його творчість не йшла по лінії сучасних напрямків, в яких тепер ціняться в першу чергу, і то майже виключно, творчі шукання нових висловів, нових стилів і нових матеріалів, навіть, якщо ці шукання не доводять до зрілих і під мистецьким оглядом вартісних праць.

Однак мода завжди була і є паном ситуації і проти неї не можна нічого вдіяти...

Але одна справа — мода і сучасні переходи та часто скоропроминаючі "слави" і "визнання", цілком інша справа — внутрішня мистецька вартість малярських творів.

Якщо якась картина має високу естетичну вартість (а картини Хмелюка до таких належать), то він видержить пробу часу і залишиться завжди вартісним (навіть як би про нього не писали

енциклопедії та історії мистецтва), бо гарний і зрілий твір існує століттями, а різні ефемерні спроби — і то часто "спроби задля спроб" — витримують тільки час однієї моди.

Малі картини квітів Хмелюка стоять на рівні найкращих європейських майстрів, таких як Ван-Гог чи Мане.

Хто набув картини Хмелюка з любови до краси, той ними дорожить і має естетичну насолоду, хто ж, натомість, купив їх для спекуляції, той на них не заробив.

В історії українського мистецтва Хмелюк, як один із членів "великої паризької трійці" (Андрієнко, Грищенко, Хмелюк), займає почесне місце між найсильнішими кольористами ХХ століття, він незрівняний поет кольорів. Його можна зачислити до рідкісних у нас малярів-експресіоністів. У дійсності Хмелюк не належав до руху експресіоністів, бо не поділяв їхньої ідеології, але під чисто формальним оглядом його малярство стоїть найближче до експресіонізму і тому умовно, а передовсім для полегшення стилістичної класифікації, можна зачислити його творчість до цього стилю.

Експресіоністи звертали головну увагу на людське переживання переважно драматичного і трагічного характеру, їх цікавили різні психологічні та гострі соціальні проблеми, натомість вони занедбували рисунок і композицію, зловживаючи сильними, здебільша понурими кольорами.

Подібність малярства Хмелюка до експресіоністів полягала лише в неспокійному мазку, намальованому швидким, енергійним рухом, в загальному і дуже економному рисунку, в дещо загострених і нереальних кольорах, в динамічній композиції і в темпераментних виразах людських фігур.

Хмелюк не шукав філософічних проблем у малярстві. Він шукав краси та поезії, яку знаходив у вишуканій, ідеальній гармонії шляхетних, прекрасних кольорів, і під цим оглядом він в українському малярстві безконкурентний.

ТЕ САМЕ ЗНОВУ

Вілен Барський

Я зацікавлено прочитав в огляді Богдана Певного "Селективним оком (II)" (*Сучасність* 1987, 9) про те, що говорить останнім часом у своїх виступах Олександр Лопухов, теперішній голова правління Спілки художників України. Щоправда, цікавість буває всяка. В даному разі несамохіть виникає інтерес особливий, якби сказав, негативний, бо перша думка, що ворухнулася в голові, чимось була схожа на рядок старовинного російського романсу: "те саме знову".

Адже Олександра Лопухова (а для мене просто Сашу — і старший він всього-на-всього на п'ять літ, і жили ми разом у величезній кімнаті гуртожитку Київської художньої школи ім. Т. Г. Шевченка наприкінці 1940-их рр.) слухати і читати — це одне, а розуміти, чому він нині говорить саме так — зовсім інше. Сьогодні він хоч і виступає в дусі перебудови-гласности, але його виступи аж надто гладенькі й на рідкість стереотипні: те, що належить у даний момент говорити членові партії. Правда, коли-не-коли дивись і прорветься у сказане сутність його як мистця і як особи керівної (про це згодом). А міг же він, Саша Лопухов, говорити колись не нудно. Ось, наприклад, оповідаючи нам, молодшим, у згаданому вже гуртожитку, про виступ Павла Тичини біля пам'ятника Шевченкові в Каневі, він дуже кумедно пародіював Тичину: "Не дожив, Тарасе Григоровичу, до радянської влади!.." і т. д. і т. п. — ми, звісно, заходилися сміхом. Такшо слухати не позбавленого почуття гумору Сашу Лопухова було тоді якось цікавіше, ніж тепер.

"Ну і що?" — запитаємо улюбленою фразою художника В. Бахчаняна, колишнього харків'янина, згодом москвича, а нині пожилця Нью-Йорку. Мова ж піде не про те, що симпатичний був Лопухов, і може навіть якоюсь мірою і тепер таким лишився, і що не позбавлений він демократизму (на рівні поплескування по плечах котрого-небудь рядового члена СХУ), а про те, яким він став художником, який рівень його мистецького мислення і як це сполучається з його адміністративною кар'єрою, з обранням на голову правління, з тим, що він може як особа керівна дати українському мистецтву. Тож кінчімо ці недовгі, трохи сентиментальні спогади про часи молодости, гляньмо на Лопухова і ту роль, що він виконує, об'єктивно.

★

Як мистець формувався Лопухов у похмуру добу сталінської повсютної реакції, політичної і культурної. Для сфери художньої освіти це означало засилля безкрилого, бездумного натуралізму, що — як не парадоксально — поєднувався з елементами хвацького володіння пензлем. Останнє було конечне для швидкого виконання халтурних замовлень в Київському художньому фонді. Ні про яку серйозну науку не могло бути й мови. Традиції новаторства українського й російського мистецтва першої чверти ХХ століття були начисто виметені за борт корабля, на якому майорів апробований ідеологією стяг "соціалістичного реалізму". Орієнтація на передвижників, ні на йоту далі. Навіть про Врубеля ніхто не заїкався, навіть французьких імпресіоністів ніхто не смів бачити, а тим паче любити (хоча б з репродукцій). У 1950-ті рр. радянська вища художня школа жувала й пережувала шаблони Петербурзької Академії мистецтв кінця ХІХ віку. І, звичайно, студенти були цілком ізольовані від течій західного мистецтва того часу.

Таким чином основою художнього мислення став глухий провінціалізм, пихатий і нетерпимий, що варився у власному соку. Декому ціною неймовірних зусиль, затратою величезної духовної енергії, непоправною згубою дорогоцінного життєвого часу все таки поталанило вилізти з цієї темниці. Однак Саша Лопухов до таких аж ніяк не належав. Навпаки його орієнтація на офіційну кар'єру в мистецтві виявилась уже в виборі сюжету для дипломної роботи при закінченні художньої школи: він намалював картину про Леніна, про замаха на Леніна. Ось тоді й осідлав він, як то кажуть, золоту жилу ленінської теми, що вивела його в люди. На серйозну працю над собою як мистцем, цілком природньо, лишалося все менше часу. Чим далі, тим очевидніше це ставало. Певну умілість, що відповідала вимогам доби, він, звісно, набув — уповні досить, щоб його спритно виконані, цілком "зрозумілі" полотна могли сподобатися владі та самим невибагливим глядачам. Уже геть пізніше, вже після хрущовської відлиги, коли народний художник УРСР Олександр Лопухов, вернувшись з чергового відрядження закордон, показував на виставці, скажімо, якісь етюди мальовані в Італії, було ясно, що він закаменів у старому, ніщо нове чи бодай інакше не торкнулося його як художника. Трудно собі уявити більшу творчу залякність. Тільки й лишалося — видовжувати низку "тематичних картин" на апробовані офіційні теми (сам перелік їхніх назв викликає сьогодні сумну посмішку), і в цьому він не мав рівних!

Саме закам'янілість форми, саме убогість творчої думки і привертала увагу до його "тематичних картин": адже ні відділові образотворчого мистецтва при Міністерстві культури, ні поставленому над ним відділові мистецтва ЦК партії не лише не потрібне

було новаторство, а навпаки — за кожну спробу ввести щось нового слід було, на думку бюрократії, дошкульно відшмагати мистця, що на таке наважився. Отож Ол. Лопухов з кожного погляду пасував державній машині. Він хутенько пройшов усі ступені звань — від заслуженого діяча мистецтв (один з найцікавіших українських художників повосної доби Григорій Гавриленко помер, не дочекавшись навіть цього найнижчого титулу) до Народного художника УРСР — і всі відомі заздалегідь ключові адміністративні посади до посади директора Київського художнього інституту включно, закінчивши — поки що! — головою правління СХ України.

Що сьогодні відбувається? По всьому Радянському Союзу — і навіть світі — б'ють у гонг перебудови й гласности. Центральну пресу принаймні стало цікаво читати (само собою вже подія). Скрізь лунають голоси про більшу свободу творчості, про засилля в минулому (?) чиновників од мистецтва над художниками. Реабілітують визначних діячів літератури й мистецтва, про яких до недавнього часу не годилося згадувати. А в Спільці художників України либонь зберігається давній клімат. І, певна річ, підтримується він у значній мірі тим, що на керівника українських малярів вибрано Ол. Лопухова, що Лопухова і далі задає тон. Тут хоч лобом об стіну, як говорять, а збагнути цього не можеш. Що такий художник, як Лопухов, здатний зробити для українського мистецтва під сучасну пору? Чому новому й доброму сприятиме войовнича посередність, що зайняла найважливішу посаду? (Справа доходить до абсурду, коли Лопухов у газетній статті викриває "посередність у мистецтві", що "прокралася" в СХ України, — передовсім йому варто було б тут згадати себе самого). Чи ж не соромно було українським художникам вибирати собі такого голову? Що він здатний сказати молоді дійсно творчій, яка поривається найти власний шлях у мистецтві? А ось процитую за Б. Певним (лиш послухайте ці "обов'язкові" рецепти в дусі пліснявої схоластики!): "картину необхідно виконувати часом роками, а чи й не десятиліттями...". Та ж відомо, що творчий процес не можна рівняти з неодмінним для всіх розкладом руху, — що годиться одному, те погано другому і навпаки, пригадаймо хоча б Пікассо, який не раз малював кілька речей за один день. Про "наших молодих художників" Лопухов каже, що вони "дозволяють собі марно витратити час, шукаючи «власного стилю», «індивідуального світобачення», «творчої оригінальності», замість того, щоб спрямувати свою енергію на жадібне вивчення життя...". Як говориться, аж вуха в'януть — занадто знайомі слова, занадто. Те, що вже добрих два століття (з доби романтизму) мистці вважають для себе найсуттєвішим, він зневажливо протиставить "вивченню життя". Оце "вивчення", оце протиставлення — це ідеологічні засади найглухіших часів у радян-

ському мистецтві. Ясно, раз "вивчення" клясиків марксизму-ленінізму (про що молоді протуркали вуха ще в художньому інституті), то маємо й "вивчення" життя. А життя живуть, а не виучують! Те, в чому Лопухов звинувачує молодих, є невід'ємні компоненти художньої творчості, без яких правдиве відтворення життя неможливе. І краз цього він не розуміє і ніколи не зрозуміє.

Якщо демократизація громадського життя, про яку говорить Горбачов, не пусті слова, то чому тоді українські художники не можуть прокатати номенклятурного Лопухова на вороних, вибравши на голову правління достойнішого колегу? Відповідь на це питання, гадаю, далеко б нас завела...

Отож бачимо, що як мистець Олександр Лопухов давно позбувся отих, може навіть і милих, рис, помітних у нього змолоду. Об'єктивно він став і продуктом, і одним з двигунів радянського псевдомистецтва, безнаціонального, штучно виплеканого в ізоляції від світової мистецької культури нашого століття. В останній ролі він, як збірний тип, вже не тільки смішний, а й страшний своєю невмиручістю в межах системи, що його виростила.

★

Тепер я зроблю деякий відступ, але він, як побачите, добре в'яжеться з попередньою темою.

Влітку 1987 р. я брав інтерв'ю у Манфреда Шнекенбургера, організатора відомої міжнародної виставки найновішого малярства "documenta", що відбувається кожних п'ять років у західнонімецькому місті Касселі. Відповідаючи на одно з моїх питань — воно стосувалося причини, чому радянські мистці ніколи не беруть участі в "documenta", Шнекенбургер висловив свій погляд на проблему.

Справа в тому, казав він, казав він, що радянське мистецтво веде діалог з XIX, а не з XX віком. Отже мистецько-історичний контекст його існування дуже відмінний від нашого контексту. Радянське мистецтво виключило з діалогу незвичайно важливі етапи свого розвитку: конструктивізм та інші авангардні течії 20-их рр. А "documenta", виставка, котра продовжує лінію сучасного клясичного модернізму до постмодернізму, до неомодернізму, — це протилежний край розвитку, не той, до якого прийшло радянське мистецтво. Коли радянське мистецтво відзискає зв'язок зі своїми власними значущими осягами початку XX ст., а також з тим, що відбувається сьогодні у світовому мистецтві, тобто перестане вести діалог виключно з російським мистецтвом XIX віку, з одного боку, та своїми 30-ми роками, з другого, — тоді "documenta" не зможе обійтися без мистецтва, твореного в Радянському Союзі. А при тій ситуації, яка склалася нині, каже Шнекенбургер, навіть неконфор-

місти, приміром, у російському мистецтві, все ще сприймаються як епігони мистецтва західного.

Слова Манфреда Шнекенбургера звучать майже як присуд. Вдумливий, обґрунтований цей присуд стосується до всього радянського мистецтва без поділу національного і без поділу на офіційне й неофіційне, — останнє існувало й існує на Україні так само, як і в Росії, Грузії, Вірменії, Прибалтиці чи деінде. Якщо оцінка Шнекенбургера не зовсім справедлива у відношенні до неофіціалів, то, говорячи про радянське мистецтво загалом, він, на мою думку, має цілковиту рацію. Було б над чим замислитись радянським малярам, якби вони довідались про цей безсторонній і незалежний погляд. Але немає сумніву, що на Україні художник Лопухов, голова СХ, не тільки не допоможе їм в тому, а, навпаки, прикладе всіх зусиль, щоб і думка подібна ні в кого не зродилася. Проте, сучасна мистецька молодь у значній мірі вже навчилася думати власною головою. Кращим, талановитішим одиницям тієї молоді важливо усвідомити, що становище у мистецтві так само ненормальне, як, скажім, в економіці. Їм важливо усвідомити, що доти, доки радянські художники (будь вони українці, росіяни чи іншої національності) не мають вільного й безпосереднього доступу до західного мистецтва: не можуть при бажанні виїздити закордон працювати й виставлятися, а, коли схочуть, повертатися назад, — стан занепалости в сучасному мистецтві Радянського Союзу не зміниться на краще. Суть занепалости в тому, що художники не мають можливості брати участь у процесах, якими живе світове мистецтво. Адже черпати відомості — в кращому випадку — з виданих на Заході книжок та журналів зовсім не означає *бути* в тому процесі. Бути в процесі в кожному разі означало б можливість *втішатися справжнім мистецьким підсонням*, тим важливим компонентом життя, якого позбавлені радянські мистці, і конечність якого для творчості ніколи не визнає Лопухов чи подібні до нього.

Яскравий приклад жвавої участі в розвитку світового мистецтва — українець Олександр Архипенко. Високий рівень його творчості багато в чому визначив природний і плідний баянс між вірністю національним витокам і безпосередньою участю у складному процесі світового мистецтва. Якби ситуація на Україні була іншою, то немає сумніву, що Архипенко свого часу приїздив би на батьківщину і може знову виїздив би закордон, залежно від бажання. Таке становище було б ідеальним, а в суті речі — нормальним. Лиш така нормалізація мистецького життя і здатна врятувати сучасне мистецтво на Україні від провінціалізму, в якому воно перебуває.

ТРИ РОЛІ В КІНІ Й ЧОТИРИ В ТЕАТРІ (Зі спогадів про Юрія Шумського)

Валеріян Ревуцький

В Україні відзначено століття від дня народження визначного українського актора Юрія Шумського (1887-1954). В статтях, присвячених цьому акторові, його названо "актором театру Олександра Корнійчука". Це означало би, що ювіляра зведено лише до ілюстратора "соцреалістичних" драм Корнійчука. Визначна українська акторка Поліна Нятко навіть наводить факт, що Корнійчук писав ролю Галушки в драмі "В степах України" спеціально для Шумського.¹ Спочатку Шумський прийняв це навіть з образою. Адже, то негативна роля... Але, й цю свою "соцреалістичну" ролю актор вирішив цікаво, а введена ним у текст зросійшена репліка "в курсі дела" надала образу Галушки характерности.

Юрій Шумський ніяк не був лише актором театру Корнійчука. Це був актор необмеженого творчого діяпазону. Його репертуар обіймав комедію і трагедію, історичну драму і сатиру. В його репертуарі були такі визначні ролі, як Труфальдіно ("Слуга двом панам" К. Гольдоні), Банедикт і Петрічіо ("Багато галасу даремно" та "Приборкання непокірної" Шекспіра), Клод Фролло "Собор Паризької Богоматері" за В. Гюго), Жадов ("Тепленьке місце" О. Островського), матрос О'Гара ("Седі" Д. Колтона та К. Рандольфа за С. Моемом) та інші. А в українському він грав Голохвостого (за М. Старицьким — то була майже колишня березільська вистава Василя Василька), Графа Бжостовського ("Фея гіркокого мигдалю" І. Кочерги), Дудка ("Республіка на корлесах" Я. Мамонтова і, врешті, історичну постать Кармалюка) "Устим Кармалюк" В. Суходольського.

Шумський опинився на професійній сцені лише 1925 р., коли його запросили до новозорганізованого Українського Державного Драматичного Театру в Одесі. Перед тим він грав у херсонських аматорських драматичних гурках. 1934 рік був його останнім роком праці в Одеському драматичному. Виступивши ще кілька разів у Харківському театрі ім. Революції, він провів останні двадцять років (1934-1954) як чільний актор Київського театру ім. Франка. Проте, ще далеко перед тим, коли Шумський опинився в Київському театрі ім. Франка, він привернув увагу киян своїми виступами в німих фільмах одеської кінофабрики ВУФКУ.²

Трапилось так, що перша "зустріч" з Шумським автора цього нарису мала місце не в театрі, а на екрані. Коли Шумський опинився в Одесі, його заангажував до фільму "Тарас Шевченко" кінорежисер Петро Чардинін на епізодичну ролю. Потім ним заціка-

вився Олександр Довженко, давши йому невеличку роль дядька піонера Васі у фільмі "Вася реформатор". На жаль, цього фільму не довелося бачити. Першою моєю "зустріччю" з Шумським став німий фільм "Беня Крик", випущений в січні 1927 р. режисером Володимиром Вільнером. Сценарій фільму написав відомий російський письменник Ісак Бабель за мотивами своїх "Єврейських оповідань". В ньому Шумський грав заголовну роль "короля" грабіжників, витвір одеської молдаванки, пострах всієї Одеси — Беню Крика. Діяння його сягають від 1913 р. в часи Громадянської війни. Беня Крик-Шумський виконує всі свої операції з тактом і надзвичайним спокоєм. Він є в дружніх відносинах з помічником пристава. Дізнавшись від свого батька Менделя Крика, що маклер Маранц "капав" (доносив) на нього пристава, він вирішує "провчити" його. Вишукано одягнений, в лякерованих штіблерах і в панамі, каретою, де на козлах сидить патріархальний кучер, Беня під'їздить до дому Маклера Маранца. Давши зрозуміти, що має "гешефт" до нього, садовить маклера в карету, везе за місто, пропонує закурити з його портсигара, а потім убиває. Повернувшись до його дому, зголошує дружині, що... покійний "капав" на нього.

Інший епізод. Беня-Шумський пише погрозового листа до керівника акціонерного товариства Тартаковського, вимагаючи грошей... Коли той відмовляє, Беня зі своїми співробітниками в машкарах робить наскок, змушує всіх підняти вгору руки, всовує револьвер у рот касира Мугінштейна. Бені передано касу й цінності. З величним спокоєм він прикріплює цінну жіночу брошку до грудей касирки, що все ще стоїть з піднятими руками. П'яний грабіжник Савка Буцис стріляє в Мугінштейна. Грабіжники тікають, а Беня клянеться забити Савку за нетактовну поведінку.

На цвинтарі Тартаковський зі службовцями ховають Мугінштейна. Несуть домовину. Під'їхавши на авті, Беня зі своїми співробітниками переймають труну на свої плечі. Тартаковський зі службовцями розбігаються. До кантора над могилою наближається ще двоє хлопців, які несуть забитого Беню Савку. Беня наказує канторові служити панахиду по Савці.

Беня гине в кінці фільму від рук червоноармійців. "Король" Беня з прибічниками зорганізували "Н-ський революційний полк імени французької і німецької революції". Полк Бені примагала перспектива доброго харчування поза Одесою. В полі полк Бені оточують і він гине.

Фільм "Беня Крик" відразу зробив Шумського відомим. Отже, коли незабаром з'явилося оголошення, що буде йти новий фільм "Борислав сміється" (1927) (за однойменною повістю Івана Франка в режисурі Йосипа Рони), глядачі посунули на нього. В цьому фільмі Шумський грав провідну роль муляра Бенедя Синицю. В

першій своїй появі Бенедьо-Шумський справляє вражіння вайлуватой людини. І не дивно, що з ним скоро трапляється випадок в якому він був сильно поранений. Але опинившись пізніше в промисловому місті, Бенедьо поступово робиться все більше активним. Він жвавішає, переймається все більше й більше суспільними інтересами, росте його свідомість і нарешті він оголошує боротьбу за життєві потреби ріпників. Поступово йому вдається переконати побратимів-робітників, що їхній порятунок не в окремих терористичних актах, а в солідарності, взаємодопомозі у безкровній війні у вигляді страйку. З цією метою він і обстоює створення каси взаємодопомоги. Бенедьо-Шумський тяжко переживає програш справи, але, переборовши сумніви, не зневірюється в своїй ідеї, що "чиста справа потребує чистих рук". Фільм закінчується оптимістично. Бенедьо-Шумський вірить, що другий страйк буде успішним.

Третя "зустріч" з Шумським в кіні сталася на фільмі "Нічний візник" у режисурі Георгія Тасіна (1929). В цьому німому фільмі героєм був Амвросій Бучма, що виконував ролю візника Гордія Ярошука. В той час цей відомий актор присвятив себе цілковито кінематографії. Інакше було з Шумським, що весь час поєднував працю в Одеській кіностудії ВУФКУ з працею в Театрі драми. У "Нічному візнику" Шумський грав ролю керівника денікінської розвідки. Ця його роля була невелика, але Шумський в ній показав образ жорстокої і підлої людини, образ наснажений життєвою правдою і психологічно переконливий. Запам'яталася остання сцена фільму. Візник Ярошук вже остаточно переконався, що через свою довірливість до керівника денікінської розвідки став причиною смерті своєї дочки, пов'язаної з революційним підпіллям. Тепер, везучи начальника розвідки, він вирішає помститися і скеровує свій фаєтон просто на відомі рішельєвські сходи. Гине начальник розвідки, і гине сам візник. Не можу забути виразу страшного жаху на обличчі керівника розвідки (Шумського).

1934 року Юрія Шумського було переведено до Київського театру імени Франка. Два роки пізніше довелось дивитися в цьому театрі трагедію Шіллера "Дон Карлос", де Шумський грав ролю короля Пилипа II. Це була єдина драма світового репертуару, виставлена в цьому театрі протягом десяти років. Поява її була викликана громадянською війною в Іспанії і був задум показати драму, де б діяння інквізиції нагадували дії генерала Франко. Однак, життя вдарило другим кінцем. Розпочався терор "єжовщини" і в ділянках її глядач знаходив рівнобжності до поставленої драми "Дон Карлос". Її було швидко знято з репертуару.

Що стосується ролі еспансього короля Пилипа II у виконанні Шумського, то без жадного перебільшення її можна поставити

на перше місце з чотирьох його ролей, які я бачив у Театрі імені Франка. Король Пилип II у зображенні Шумського наполегливо шукав собі спільників. Це особливо відбивалося на його поведінці в сцені з маркізом Позою, коли той обвинувачував короля, що він надто низько цінував людей і тим нагадував дії Нерона. Маркіз вимагав від нього дати людям свободу думки, однак король не послухав його. Боязнь зробити щось радикальне вела його все ближче й ближче до інквізиції. Сам Шумський в цій ролі був надзвичайно зібраний, жестів було мало, але вони були виразні: пронизуючий погляд з витриманням довгих павз, а крім того стареча непевна хода, що якось контрастувала з його наказами, коли він перед тим сидів на троні.

Того ж року Шумський зіграв і титульну роль в драмі Володимира Суходольського "Устим Кармалюк". Уже сам перехід актора від шойно зіграного короля Пилипа II до українського народнього месника — явище покаже для його різноманітної акторської творчості. Сам Суходольський написав свою п'єсу до століття з дня страти Кармалюка. По суті, це стереотипна "соцреалістична мелодрама із звіроподібними шляхтичами, їх не менш жорстокими прислужниками та героїчними прихильниками Кармалюка, включно з його сином та дев'яностолітнім дідом Уласом. Проте Шумський створив образ Кармалюка з рисами не тільки підкресленої героїчності, але й глибокої людяності. А крім того зачарував чудовим виконанням пісні "Вбогі люди, вбогі люди...", складеної на мелодію відомої пісні "За Сибіром сонце сходить" (мав сильний драматичний баритон).

Відносно голосу Шумського дозволю собі на невеличкий відступ. Це було 1937 р. Для відзначення сотої річниці смерті Пушкіна Театр імені Франка готував його драму "Борис Годунов", де титульну роль виконував сам Шумський (на жаль, вистави не довелося бачити). В якійсь короткій справі я і мій співкурсник (він приймав участь в одній масовій сцені) зайшли до залі Театру імені Франка і саме трапили на пробу сцени з "Бориса Годунова" перед церквою Василя Блаженного. Двоє молодих акторів відбувало на кону діалог Першого й Другого (з народу). Саме дійшли до репліки Другого. Я стояв на паперті й чув, як дякон закричав: "Грицші Отрепєсву — анатема!". "Проспівайте це для більшого підкреслення", — почувся режисерів голос до Другого. Той зробив кілька спроб, що не задовольнили режисера і він почав було пояснювати молодому акторові. Тим часом присутній на пробі Шумський виявив нетерпіння. "Дозвольте показати їм", — звернувся він до режисера. Одержавши дозвіл, Шумський своїм дужим голосом потягнув: "Грицші Отрепєсву, — а-на-те-ма-а! Я тут відчув, як ніби електричний струм пройшов по спині... всі закам'янили... Вивів нас з цього стану сам Шумський. "Ну що, хлоп'ята, — звернувся він до

молодих акторів, — зрозуміли? Ех, що ви знаєте, бідолахи!"³

У "Ревізорі" Гоголя Шумський грав Осипа, Хлестакова, Землянику, а 1938 р. з'явився в ньому в ролі Городничого. Відверто треба сказати, що це була найменш успішна "зустріч" з видатним актором. Статна, підтягнена постать актора, з зачіскою чуба на лівий бік, з невеликими бакенбаржами, з широким носом і двома бородавками обабіч його — надавали Городничому-Шумському рис упертого солдафона. Це була грізна сила, сила кулака, що найбільш яскраво прооявилось в сцені зустрічі його з купцями. Але той солдафон забивав його почуття страху й непевності. Це була грізна сила держиморди царської Росії, який при тому аж ніяк не виглядав смішно. Не був трагікомічний, як то мав на увазі Гоголь.

Остання "зустріч" з Шумським сталася на виставі комедії Шекспіра "Багато галасу даремно" 1941 р. Там він грав Бенедикта напереміну з Віктором Добровольським. Значно молодший Добровольський залишив ліпше враження. Це зовсім не означало, що Шумський не був успішний в цій ролі. Його Бенедиктові було властиве почуття гумору, легкої іронії, що особливо яскраво виявилось в сцені підслуховування, де реакцію на все те, що він почув, Шумський надзвичайно яскраво передавав своєю бездоганною мімікою. Менш успішним він був дещо у своїй рухливості. Але еволюцію людини від ворожої до шлюбів пристрасно закоханої доносив до глядача переконливо.

Як говорилося раніше, сучасна преса намагається представити Шумського як "актора театру Корнійчука". За майже тридцять років свого акторського життя він зіграв біля 60 ролей в театрі і біля 10 в кіні, з яких лише сім у драмах Корнійчука (дві з них були екранізовані). Та, навіть, якщо розглядати Шумського-актора лише в драмах українського радянського репертуару, то там знайдуться не менш успішні його виступи в драмах Якова Мамонтова, Івана Дніпровського й Івана Микитенка... А коли говорити про інший репертуар Шумського (омінаючи численні ролі в російській драматургії), то помимо згаданих раніше його ролей у світовому репертуарі, чи не буде доцільним додати, що його амплітуда в них, для прикладу, сягає від Фігаро ("Весілля Фігаро" Бомарше) до титульної ролі в "Композиторіві Нейлі" Джорджа Кауфмана. Він входить до історії українського театру як визначний актор реалістично-психологічних перевтілень. Він не мав жадних труднощів відтворити своїм талантом і розумного українського муляра Бенедя Синицю в кіні, і деспотичного короля Пилипа II в театрі...

---

1. Й. Няtko, "Полум'яр", *Культура і життя*, 15 листопада 1987 р.

2. Всеукраїнське-Фотокіно-Управління.

3. Див. також: *Нові дні*, жовтень, 1954, стор. 19.

ЛЮДИНА ЗЛАМУ 16-17 СТОЛІТЬ

Мирослав Іванек

Сформулювання в роді "людина епохи", "людина періоду" чи "людина зламу" завжди характеристичні своєю обширністю, абстрактністю й майже ненауковістю. Моделі й стереотипи представників окремих періодів в історії культури, будовані найчастіше на суб'єктивістських спостереженнях дослідників, силою обставин неповні і однобічні. Однак спроби формулювати такі моделі мають свій сенс, насамперед пізнавально-популяризаторський. Названі характеристики найчастіше належать до чітких яскравих і характеристичних епох, як наприклад, епоха барокко. Чи є підстави говорити про людину зламу 16 і 17 ст. як про окреме явище, що відрізняється від попередніх і майбутніх, а, крім того, ще й вагоме своєю самотністю в плині часу? На нашу думку, відповідь мусить бути позитивною. Є підстави і є потреба принаймні спроби вирізнити людину саме зламу 16 і 17 ст. А причина цього не тільки в незвичайній вагомості для української нації таких подій кінця 16 ст., як Люблинська і Берестейська унії і всього комплексу подій 17 ст., але також, беручи в меншому масштабі, постання в цей час зразків певної суспільної присутності, громадської активності, яка, починаючи з братств 16 ст., через просвіти 19 ст., продовжуватиметься якоюсь мірою сучасними суспільно-культурними товариствами, а яскравіше відживе у найновішій, дискутованій саме, ідеї церковних згуртовань. Хоч ці аналогії тільки зовнішні й побічні, все таки вони свідчать про те, що проблема не належить тільки до історико-пізнавальних прошарків, але якоюсь мірою актуальна й сьогодні.

Говорити про людину зламу століть — значить казати про мішанина.¹ Треба усвідомити, що перший та єдиний раз у нашій історії провідну роль національного, культурного та, врешті, релігійного відродження взяв на себе мішанин, в той час, в основному, західньоукраїнський. Але казати про мішанина — це не значить розуміти під цим горезвісного буржуа, образ якого викарбувала в нашій свідомості натуралістична проза 19 ст. Нам ідеться про мішанина ренесансного складу, зформованого в дусі європейського Відродження і тому не випадок, що саме на його долю припадають початки відродження й українського народу.

Мішанин останньої чверти 16 ст. і перших десятиріч 17 ст. є мов би другі жнива європейського ренесансу. У першій шерензі українських ренесансників стоять ті сотні юнаків, які, починаючи з

середини 16 ст., навчалися в університетах Європи. Цей процес посилюється під кінець 15 і в 16 ст., коли вихідців з України можна було зустріти в університетах Падуї, Болоньї, Парижу, Відня, Праги, Кракова.² Випускники цих вищих шкіл задовольняли постійне зростання попиту на освічених спеціалістів — учителів, лікарів, юристів, перекладачів, друкарів, торговців, людей, які займалися б наукою, літературою, мистецтвом тощо. Ця практика сприяла формуванню на Україні прошарку інтелігенції, дуже наближеної характером до ренесансної. При тому вона була важливим потенційним заміником майже висохлого на той час річища середньовічно-клерикальної інтелігенції. Цей процес, однак, не завершився, що було б, зрештою, проти законів свого часу. Ренесансна інтелігенція була радше міжнародною, за своїм характером, ніж чутливою до потреб свого народу. Тому заслуги "першої лінії" українських ренесансників треба розглядати в ширшій перспективі. Як каже російський дослідник цього періоду І. Голєнішев-Кутузов, "гуманісти українського походження, які вважали себе русичами, розвивали свою діяльність в Польщі й на Заході", вони "поклали свої камені в фундаменти чудової будови польського Відродження", давши такі спільні для обох культур імена, як Павло Русин з Кросна, С. Оріховський, Ю. Котермак.³ Однак, прямого стосунку до змін у житті українського народу вони не мали.

Мотором змін у громадсько-суспільному, культурно-освітньому і релігійному аспекті на зламі 16 і 17 ст. стало низове міщанство, згуртоване в братства. Всупереч популярному розумінню їхнього характеру, що засноване на терміні "церковні братства", це були організації не тільки релігійного характеру, а й суспільно-політичного та культурно-освітнього. Хоч своєю формою вони сягали староруських традицій, характером, метою, способом дії цілковито виростали з духу гуманізму та реформації й були тотожними з міщанськими організаціями Західної та Центральної Європи. Для зрушення та зміни форм і напрямів розвитку українського національного життя їхня роля така велика й далекосяжна, що з повним правом саме їхнє існування можна вважати головним фактом зламу століть. Тому й міщан-братчиків треба вважати славними "людьми зламу століть", героями свого часу. Такими будуть львівські ремісники Юрій та Іван Рогатинці, Іван Красовський, Лесько Мелецький, Лука Губа та інші. Їхнє розуміння потреб часу, форм відстоювання національної самобутности, тактики та метод реалізації відновлення, а водночас переходу від програми збереження до зростання українського народу — з перспективи часу можна окреслити сучасним терміном прогресивного. Зробити це треба у противагу концепціям іншої впливової та конкурентної групи діячів, зв'язаних чи то ієрархією, чи то ідеологією з суто церковною сферою, провідними постатями якої був львівський єпископ Г. Балабан

та І. Вишенський. Те, що почин львівських братчиків знайшов майже півстоліття пізніше свого продовжувача в особі П. Могили (перш за все — заснування ним Києво-Могилянської колегії шляхом сполучення київської братської і лаврської шкіл), є найкращим доказом слухності програми братств базувати спершу освіту, а ширше — культуру, не тільки на "своїх" слов'янсько-православних традиціях, але передусім на синтезі їх з так ненависними Вишенському традиціями "латинської" Європи.

Не менш красномовним доказом співзвучності форм і напрямів роботи львівських братчиків є незвичайна заразливність їхньої діяльності. Вартим уваги є не тільки територіяльне (в основному з заходу на схід) поширення братських організацій, але також переймання форм їхньої праці іншими, крім міщанства, суспільними верствами. Документи свідчать про те, що вже в перші роки 17 ст. з'явилися сільські братства, а наприклад, у Луцькому й Київському братствах численно представлені були православна шляхта і духовенство. Матеріальну та збройну підтримку одержували братства від Запорізького Війська. Таким чином організаційні, випрацювані міщанами, форми праці знаходили широкий відгук і схвалення. Братства з організацій суто міщанських ствали поволі організаціями загальними. Це ще один доказ на розуміння міщанства як рушійної сили зламу століть. Там, де міщанську стихію переважали інші (як це було, наприклад, у Луцькому і Київському братствах), робота прискореними темпами припинялася, а форми вироджувалися.

Появу на Україні такого феномену, як громадські організації міщан, треба пов'язувати не тільки з суспільним, економічним, національним і релігійним гнітом, але також з присвоєнням мешканцями західноукраїнських міст, в першу чергу Львова, нових ідей. Широко відчинений для всебічних зв'язків з Європою Львів був містом, у якому ознайомлення з ідеями гуманізму відбувалося майже органічно. Місто, що становило собою конгломерат кільканадцяти націй, було також важливим торговельним центром, що сприяло не тільки обмінові товарами, але теж напливу та засвоюванню найновіших ідей. Львів був не тільки приймачем чужих ідей, але й активним творцем своїх власних. Варто згадати, що саме у Львові в 15 ст. активну діяльність розгорнув такий визначний представник європейського гуманізму, як Ф. Буонаккорсі (Калімах). У цьому ж місті творив великий польський гуманіст Гжегож із Сянока.

Велике значення мала наявність у Львові численної колонії італійських архітектів і малярів, які свою присутність зазначали не тільки матеріальними пам'ятками,⁴ але й були розсадниками нових ідейних поглядів. Гуманістичні ідеї не могли не заторкнути українського населення міста, чи — точніше — передмістя. Нав-

паки, людина з цього середовища мусіла бути чуткіша до ідей, які, надаючи найважливішого значення всьому, що людське, ушляхетнювали як рушія, а не предмет історії, і її — ремісника, дрібного купця, друкаря.

Людина зламу століть усвідомлює собі своє людське єство. На цей період припадає рішучий відхід від староруської традиції монументальної анонімності, а перехід до усвідомлення своєї людської неповторності. Саме тому, починаючи з цього періоду, все рідше траплятимуться твори малярства та красного письменства, де замість прізвища автора видно напис "невідомий художник" (звичайно, поминаючи тут проблему, наприклад, криптографів чи акровіршів у наступний період).

Усвідомлення особистої повноцінності сприяло усвідомленню національної. Коли до попереднього покоління можна було прикласти формулу *gente ruthenus, natione polonus*, що більш-менш означала свідомість лише приналежності до певної або територіальної, або етнокультурної "руської" спільності, тоді злам століть знаменує початок національної самосвідомості. Зміцнюється почуття своєї окремішності, що породжує пошуки свого "коріння". Починається звернення до історії свого народу. Разом з експонуванням славних традицій Київської Русі домінує почуття єдності з цим минулим. При тому сильною є свідомість обов'язку місії продовжування князівських традицій, який мають сучасники. Часте покликання на славне минуле зароджує та посилює почуття гордості з приналежності до "русинського" народу і православної церкви.

Пошуки свого національного родоvodu в сивій давнині, звернення до давнього минулого, помітне серед кіл, причетних до мішанства, становить явище якісно інше, ніж подібне "споглядання назад" Вишенського. В останнього воно існує в іншому функціональному забарвленні, має поверховіший характер. Натомість перші, звертаючися до минулого, метою мали не стільки збереження чи реставрування давнього, але спрямовані були вперед, у майбутнє. Минулим тільки виправдовували та санкціонували прийдешнє.

Разом з сильною свідомістю закорінення в князівську давнину, усвідомлювали не менш сильно своє закорінення в сучасну Європу. Це почуття приналежності до європейської спільноти — також наслідок ренесансних віянь.

З ними ж треба пов'язувати небувале звернення в той час до освіти. Вона стає чи не в центрі уваги людини зламу століть. Розумова праця, освітня діяльність, книгодрукарство набувають великого значення, високої ціни і є в великій пошані. Автор аноімної "Перестороги" висловлює навіть думку, що будівництво "школ посполитих" і друкарень є важливішою справою для українського народу, ніж спорудження церков.

Першість в освітній діяльності на злам століть належить

Острозькій академії та діяльності згуртованих навколо неї освітніх діячів. Однак, для демократизації освіти та її поширювання більше значення мала активність на цьому полі львівського братства. Саме воно організувало перший на Україні, утримуваний з громадських грошей всестановий навчальний заклад. Те, що школа мала загальнодоступний характер, а матеріально слабші були звільнені від оплати, красномовно свідчить про значення, якого надавали люди зламу століть ширенню освіти. Ще одним доказом розуміння суспільного значення шкільної освіти є видання вже в 1603 р. у братській друкарні збірника *Воспітанє чад*, що є мов би перша на Україні програма шкільного виховання.

У тісному взаємозв'язку з освітньою справою лишалося книгодрукування. Друкарні та школи були головними розсадниками інтелектуального життя. Роль друкарень аж ніяк не зводилася до обслуговування потреб церкви та релігійної полеміки; крім очевидного в ті часи забезпечування літургійною літературою, вони беруть на себе роль практичної популяризації громадської та освітньої діяльності братств. Тому серед перших їхніх видань бачимо *Просфонему* — перший у східнослов'янських літературах окремий збірник віршів, *Адельфотес* — першу оригінальну наукову працю. Протягом 25 років зламу століть (1591-1616) вийшли з друку також граматика, дві збірки деклямацій, відозва 1608 р. з викладом програми діяльності братств тощо.

Прикладом активності в пошуках нового читача, своєрідною реклямою книжкової продукції можуть бути рядки з вірша Христофора Філялета "Книжка до минаючих мовить":

По что нових вещей відіти желясте,
нову вещь, мене імія, презираете?
...Купи, читай, розсуждай, брате і тшателью...⁵

В іншому тексті книжка називається "лікарством на оспалий умисл чоловічий, а особливе на затверділіє серца людськії",⁶ тобто є засобом збагачування розумового та духовного життя читачів. Вона ж є "ключем, отворяючим всім ум" і способом, щоб "досконалим і певним бити, а ні в чом не партати".⁷ Наведені цитати якоюсь мірою віддають ставлення людини цього часу до проблеми розвитку освіти, до підвищування свого розумового та духовного рівня, тяжіння до самовдосконалення. Остання риса особливо важлива в рамках ренесансних прагнень.

Загально можна сказати, що людина зламу століть прискореними темпами пробує зменшити відстань до ренесансної Європи. Це відбувається протягом більш-менш 40-50 років на грані обох століть і хоч, стосовно до Європи, цей процес пересунутий в часі,

скорочений і неповний, він лишає помітний слід у духовному розвитку українського народу.

Починаючи з 1920-их рр. 17 ст. разом з ренесанс-ними елементами у світогляді починають з'являтися риси нової епохи, сукупність явищ якої одержала пізніше назву барокко. Виникає передчуття великих змін, значних суспільних, політичних та історичних зрушень. Елементи передчуття великої звірюхи найскоріше виявляються в душевній кризі, а вона найлегшу дорогу для вияву знаходить у поезії. Прикладом такої надзвичайної, майже катастрофічної духовної кризи можуть бути рядки з "Ляменту на (...) жалосноє представле-ніє (...) Леонтія Карповича", написаного Мелетієм Смотрицьким у 1620 р.:

Житло наше на землі ровно комедії,
Албо речей жалосной світа трагедії.

.....
Хто в огнилом похилом дому жить зезволить?
Хто ся смілі до него на мешканьє склонить?
Кгди обачить, а оно стіни уступають,
Дах сиплеться, фундамент, філяри фалюють,
Бальки трещать, а весь дом зовсім упадаєт,
Хто з розумних в таких руїнах зостаєт?
А не рачей біжить вон, забывши і хліба.
Весь світ, земля хвіється, вонтпить не потреба,
Же упадет невдовзі, а его руїни
Конець віку єст знаком, а не волос сідини.

.....
Розкош, збитки, лакомство, сваволя, неміра,
Всіма тими остриться смертная секіра.⁹

Останні слова, оця "смертная секіра", свідчить про те, що наступає перехід від ренесансного світогляду і етосу, який виражався кропіткою, наполегливою та позитивною працею, до барокового тemento моги. Час сприятиме думками про смерть, хоч розгін зламу століть ще кількадесят років даватиме подиву гідні плоди. Але поволі "меч духовий" витіснить "аполлонова лютня", а в ще дальшій перспективі людину характеризуватиме колір гудзиків на шинелі царського чиновника. Але раніше на зміну людині зламу століть, чи вірніше з неї й поруч неї, стане людина 17 ст., що здійснюватиме відродження свого народу зі зброєю в руках. На зміну мішанству прийде козацтво.

---

1. Духовне життя кінця 16 і 17 ст. якнайтісніше зв'язане з церквою і релігійним життям. Також більшість культурних і суспільних діячів належала

до церкви. Варто, однак, підкреслити, що багато з них, як наприклад Стефан і Лаврентій Зизанії, Д. Наливайко, Г. Смотрицький, К. Сакович, були мішанами й духовними стали пізніше, ніж в обговорюваний період.

2. Пор. наприклад: Г. Нудьга, "Українські студенти в університетах Європи", Український календар (Варшава, 1968); С. Подокшин, М. Рогович, "До джерел вищої освіти", *Від Вишенського до Сковороди* (Київ, 1972).

3. Голенишев-Кутузов, *Гуманізм у восточных славян* (Украина и Белоруссия), (Москва) стор. 67.

4. У 1527 р. під час великої пожежі більшість готичного Львова згоріла і новобудови провадили архітектори, найчастіше італійського походження, майже виключно в ренесансному стилі.

5. Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII століття. (Київ, 1978), стор. 150 (Правопис і вимова усучаснені).

6. *Лікарство на оспалий умисл чоловічий* (Острог, 1607).

7. Українська поезія, стор. 149.

8. Там таки, стор. 174.

9. Ю. Шерех, *Друга черга* (В-во "Сучасність", 1978), стор. 16-17.

НАЙНОВІША ІСТОРІЯ — СУСІДИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ

Януш Собцяк, Пьотр Левіцький

Держави все мали і мають проблеми зі своїми границями. Угорський вислів "Nem, nem — soha!" (Ні, ні — ніколи!), який угорці виписували на дверях своїх хат, був їхнім протестом проти втрати Трансільванії [на користь Румунії], політично-релігійна квадратура кола в північній Ірландії, албанська іредента в Косово, мрії "земляків" у Німецькій Федеративній Республіці, туга румунів за втраченою Молдавією — це лише деякі приклади того, що держави та народи зберігають у своїй свідомості вагомість своїх окраїн. Так є і з нами, коли в приватних розмовах чи публічних виступах маленькими натяками спрямовуємо нашу бесіду про землі, віддані СРСР.

У сучасній Польщі немає, мабуть, багато аналогічних проблем, які не існуючи, існують, які "не мають права" по стількох роках завдавати болю, але болять дошкульно. В наслідок післявоєнного офіційного навчання, забріханість якого ні в якому разі не роз'яснює справ, ми пережили недавно свого роду вибух ще не цілком пригаслих старих сентиментів до наших окраїн. Це не дивує і не обурює, бо на хвилях Серпня обмірковувалося все, про що треба було говорити бодай 25 років тому.

Ми свідомі того, що проблема є складна. Проте, ми обговоримо тільки деякі аспекти, хоч напевно досить важливі, всього того, що діялося й діється на тому боці кордону. Дивлячися з історичної перспективи існування та розвитку народів, не треба забувати, що немає ситуації, яка була б стовідсотково довготривала. Звичайно, недавні події в Польщі під тим оглядом були першим сигналом, що перестерігав Радянський Союз — головного, якщо не єдиного повоєнного кшталту архітекта східноєвропейської Європи.

Але в цьому контексті не виходить на перший плян справа стабільності польської границі, а лише нагадування про основний факт, що нашими дійсними сусідами на сході є українці, білоруси та литовці. Незаперечним фактом є те, що далеко не всі дійшли до такого висновку. Пам'ятаючи реалії та лекції з історії, ми все поняття "східного кордону" асоціюємо з Росією. Такий погляд викривлює картину, а щонайважливіше притуплює чуйність до

Матеріал з польського підпільного журналу *Критика*, 15, 1983 переклала Ніна Ільницька.

виявів відчайдушної боротьби за самовизначення наших сусідів. А власне, там, як ніде в Європі, якраз там брутально й жорстоко перервано процес формування суверенних держав (Литва, Латвія, Естонія, Україна). Цей процес був перерваний, проте, не стриманий цілком, бо навіть найбільші невдачі не придавлюють народів назавжди. І якщо ми будемо керуватися принципом, що формальний стан на схід від Бугу "закріплений на все", це буде свідчити про брак знання власної історії та політичної візії. Національні почування мають подиву гідну силу самозбереження та неймовірну чутливість до навіть найменших коливань політичного становища.

Але, коли ми навіть мало знаємо про ті справи, важко вимагати свободу для себе, коли ми не бачимо, що й інші мають на неї право. Визнання права за українцями, білорусами та балтицькими народами на самостійне національне життя, згідно з їхніми бажаннями, повинно стати основною складовою частиною польського світогляду та органічним елементом нашого інстинкту самозбереження.

Нам ніколи не дали нагоди звикнути до повоєнних східних кордонів, таких революційно відмінних від попередніх. Ми не забули, що ця лінія постала в наслідок очевидного потоптання міжнародного права, в наслідок вторгнення Червоної армії на територію Польщі 17 вересня 1939 р. Лінія Керзона виникла з реального диму пожеж, з проливу братерської крові, з пакту переможців, що поділили сферу впливів у Ялті. Такого дивного пакту, що робиться моторошно, коли думасмо про його криваве народження. У висліді війни нас ретельно відсунули від Сходу. Переселено мільйони людей. Границя закрита вже майже сорок років, польські та урядові чинники не визнають, що існує радянська Польонія і тому не можна ні допомогти, ні мати будь-який вплив на польське населення на тому боці кордону. Нарешті, східні країни заселено людьми інших національностей, предки яких жили там уже довгі віки й набули права на землі своїх прадідів.

У післяялтинській Європі постала національно-монолітна Польща між Бугом і Одрою. Психологічно це мало, бодай спочатку, позитивний вплив на її мешканців — бодай як фактор консолідації розбитого суспільства. Але вже тоді прийшли події: ганебна "акція В" — нібито відплата за смерть Сьверчевського, а насправді застосування сталінської засади збірної відповідальности до українського цивільного населення Підкарпаття; заборона українцям, які жили перед війною на захід від Бугу, повертатися до Польщі; ліквідація Греко-Католицької Церкви; трагічна помилкова політика в стосунку до мазурів і сілезців, що, як відомо, мститься до сьогодні відпливом польської крові до "фатерлянду".

Проте найважливішим, мабуть, було національне вихолощення

східніх земель. Перший раз у сучасній історії чужі опинилися на одному боці, ми — на другому. Це дає нам можливість розважити чим насправді були для нас східні землі? Чим можуть бути тепер? І, продовжуючи це питання: яким повинно бути ставлення поляків до найближчих сусідів за Сяном, Бугом і Шешупою?

Деколи трапляється, що відчуття кривди заглушує цілком здібність критичної аналізи. Така, власне, сумна справа з польським Сходом. Його минуле є святе й недоторкальне, удари в плечі є очевидні, а кожна, інша від нашої, інтерпретація — ворожа. А коли ж ми випадково натрапляємо на чужі джерела, ми вважаємо, що вони недостовірні, бо їхня інтерпретація або комуністична, або націоналістична. А власне кажучи, ми ж самі все базуємо на сентиментах або повних кошмарів споминах батьків — тобто якраз того покоління, на долю якого припало пережити найжорстокіші моменти з історії довговічного співжиття поляків із їхніми східними сусідами. А це викривлює картину. Коли ж узяти до уваги, що в повоєнні роки офіційна пропаганда дуже спричинилася до того, щоб забути, оббрехати правду про східні землі, то не диво, що наші давні мрії про могутність переплітаються зі звичайним браком знання.

Наше розходження з дійсністю має свою історію: в 19 ст. ми, чутливі — і слушно — на кожне тремтіння власної знедоленої душі, якимсь чином не помітили, що навколо нас наростає процес духового відродження сусідів. Для нас степ був добрий настільки, наскільки на ньому ясніше виблискувала слава Польщі. Литва й Білорусь були тільки фолкльором. А тим часом на тих землях з кожним десятиліттям зростало почуття відрубності, ідейне "загальне ополчення", відродження народів. Коли ж цей процес виявився повністю, ми потішали себе, що це австріяки "видумали" українців. Русини, гуцули, лемки — це щось цілком інше, а литовці невдячні, бо не дали себе цілком спольонізувати.

Ми думаємо, що східні землі для концепції однойменної Польщі ми вже втратили задовго перед Першою світовою війною (хоч і тут, звичайно, допускаються різні цензури), і що після Версальського договору обриси нашої держави, вибореної до речі з великим героїством, були суперечні з філософією того ж Версалу, з візією Європи національних держав.

Польща 1918-1939 рр. становила досконале експериментальне поле для політики східніх земель. З перспективи часу бачимо, що тоді, на жаль, не опрацьовано ніякої послідовної концепції управління, ніяких далекосяжних метод, які гармонійно пов'язували б ці терени з Польщею. Проте, коли візьмемо до уваги часто-густо антипольську поставу деяких педставників національних меншостей, які en bloc відкидали встановлення Ризького миру, калейдоскопічний характер передтравневих урядів і автори-

тарного після 1926 р., масштаб наших помилок цілком не дивує. Треба тут ще взяти до уваги звичайні амбіції та вагання народу, який після 150-річної неволі дістав "своє". Не без впливу був також своєрідний пароксизм супроти грізної дійсности на другому боці Збруча.

Драма 20 ст. почалася бротьбою за Львів, яка остаточно засвоїла собі принцип "Gente Ruthenus, natione Polonus". Місто — мрія обидвох народів, що воювали між собою — перетворилося на трагічний камінь незгоди. Проте, з погляду довгочасности та долі народів — це епізод; симптоматичнішим і вагомішим був відступ польського елемента на східні землях. Помимо "чуд", які діялися з запитниками перепису населення, поляки нерадо їхали на працю на східні землях (Головко: "Східні землі — польський Сибір"), неспроможність ефективно протидіяти комуністичній агітації, до речі, вміло під'юджуваної ззовні. Заради об'єктивности треба сказати, що відомі також великі успіхи, не зважаючи на переслідування міжвоєнної української кооперації на Волині та Поділлі. Ще більша вина падає на тих, які були при владі за безславну пацифікацію українських сіл на початку 1930-их рр., нищення та зрівнювання з землею українських церков руками жовнірів з орлом на шапках — відплата за зростання терористичних акцій ОУН. Війна в свою чергу стала страшним тиглем, в якому кипіли пристрасті, розпалювані нацистською інспірацією, що все наростали.

Між ускладненими національними стосунками в цій частині Європи для нас на першому пляні стоїть українське питання. Подивімся бодай на дуже скорочену "метрику" цієї проблеми: Україна територіально є найбільшою країною нашого континенту (601 тис. кв. м., Польща — 312 тис.). Вона має колосальний економічний потенціал, постачає коло 50% усієї радянської продукції сталі, чавуну, залізної руди та коксу, коло 30% вугілля, такий самий відсоток турбін і тракторів, 50% загальної продукції паровозів, 60% цукуру, 50% соняшників, 25% масла, зерна, городини і т. д. З історичного погляду, Україна — це колишня Русь, свята Русь, яка свого часу фізично й духово загарбала Москва і яка допомогла їй (між іншим) виплинути за панування Петра I на ширшу міжнародну арену. Україна — країна-міст, через який ширилося християнство з Візантії по всій Східній Європі, а духові західноєвропейські цінності прийшли туди перед і після Берестейської унії. Сьогодні — цей майже 50-мільйоновий народ є нашим безпосереднім сусідом.

Через герметичність радянської імперії та її інтенсивну пропаганду ми й за кордоном не бачимо, що стоїмо перед однією з потенційно найсерйозніших політичних проблем нашого континенту. Бо якраз за Буггом остаточно й цинічно згвалтовано

основу національної держави. Тому також погоджуємося, що в кінці 20 ст. існує в Європі т. зв. "українське питання". Цей висновок є м. ін. потрібний тут тому, що будемо говорити про теперішній і майбутній характер Польщі.

Відповідні й нормальні польсько-українські стосунки є ключем до демократичного зформування чорноморсько-балтицької території. Звідси її незвичайна потенціально сила, хоч рівночасно з нею пов'язані конфлікти, які глибоко закорінені в психіці обох народів. Якщо ми не подолаємо цієї перешкоди, тяжко взагалі говорити про раціональне співжиття двох найчисленніших народів східноцентральної Європи.

Польсько-український конфлікт, який поступово наростав, дійшов, мабуть, до свого апогею в першій половині нашого століття. Конфлікт спричинила сума територіальних, національних класових, релігійних і цивілізаційно-культурних чинників (останньому сприяє різниця між "соціалізмом" в СРСР і ПНР).

Де ж ми стоїмо? Примиренню може сприяти тільки гаряча віра, що найгірше вже минуло і що треба розпочинати з місця, яке визначила Друга світова війна. І хоч це звучить парадоксально, без залізної мітли ні ми, ні вони ніколи не розв'язали б цього міжнародного конфлікту, не могли б вичистити передполя, тобто переселити мільйони людей і визначити прикордонну лінію — контроверсійну для багатьох, проте, однозначну.

Після 40 років життя в нових геополітичних границях краще видно баянс втрат і прибутків, а також і розмір завдань, які стоять перед обидвома народами. Перспективним фактором є те, що для Польщі важлива оборона її західних границь, а для України — східних, і тому не повинно бути напруження на нашому спільному кордоні. У таких нових обставинах без сумніву відкриються можливості для економічної, технічної та іншої співпраці.

Це справи майбутности і, мабуть, віддаленої. Тепер на першому пляні стоїть послідовне поширення всіх каналів чесної інформації з історії і сучасних польсько-українських стосунків. Таких проблем є доволі, хоча б з найновіших часів: оцінка польської політики на східні землі у передвоєнній Польщі, справа УПА, "Акції В", відсутність правового статусу для 150-280 тис. греко-католиків у Польщі (яка іронія — це діється в країні, де існує около 30 різних віроісповідань, без порівняння кількісно менших). Шкода, що нам доводиться шойно вчитися вимовляти слова "українець", "український" без інстинктивного упередження.

Хоч розмір лиха не можна визначити статистикою, то треба речово дослідити розміри дійсних явищ і подій (поручник Конвіцький: "Українці в Польщі є, але так, немов би їх не було"). Загал, наприклад, нічого не знає про дійсні, посередні та безпосередні події конфлікту в Бескидах. Згідно з книжкою, яка вийшла 1973 р.

у видавництві Міністерства державної оборони в 1944-1947 рр. там мало загинути 595 осіб польського цивільного населення, коло 1500 вояків польського війська і працівників Служби безпеки, а також 4000 вояків УПА. Далі довідуємося, що на західні землі переселено понад 200 тис. українців, яким по сьогодні не дають права повернутися.

Всі — і ми і вони — повинні зробити остаточні висновки з того, що сталося. Розраховувати на забуття було б наївністю і моральним зловживанням. Звичайно, старше покоління (яке найбільш і неодноразово особисто переживало ці конфлікти) не може вже (навіть якби дуже хотіло) розв'язати трагічного вузла минулого. Проте, навіть найдорожча пам'ять і тіні львівських орленят чи спалених у селі Павлюковому українців, жертви гекатомб Волині й Поділля 1942-1943 рр., усе "пролиття братньої крові", викликане ненавистю, не можуть і не повинні затьмарити єдиної альтернативи завтрішнього дня.

Тому також у польсько-українських стосунках треба відважніше шукати їхніх позитивів: спільного інтересу, однакової любови до свободи, до культурних надбань, історичних подій, традиції та визначних постатей: Словацького, який бачив відродження Польщі в тій самій площині, що й відродження України; Шевченка — сільського генія з трагізмом життя, гідного перших християн; Ярослава Домбровського — предвісника оспорювання догми про повернення до польських кордонів 1772 р.; забутого пілсудчика Головка — жертви найтяжчого братерства; Івана Павла II, який у листі до кардинала-мученика Йосипа Сліпого писав про "дозрілість до тяжких зустрічей"... Яким спювальним елементом могли б бути пам'ять і дослідження боротьби найшляхетніших патріотів обидвох народів проти постійної загрози комунізму! Також т. зв. тяжкі моменти, такі як період Хмельницького, боротьба за Львів в 1918 р., чи союз Пілсудського з Петлюрою повинні бути досліджені краще, всебічніше, щоб охопити весь драматизм і зробити відповідні висновки. Може перший крок у напрямі польсько-українського примирення повинна зробити Церква, так як вона своїм знаменним листом єпископів в 1965 р. зробила перший крок до будови мосту між поляками та німцями. У візіях Івана Павла II виразно видно, що він з однаковою увагою ставиться до Європи Кирила і Методія, як і до Європи св. Бенедикта. Це джерело й історичний досвід нашого народу повинні бути для нас спонукою, щоб заступитися за права греко-католиків у Польщі, а тим самим, якоюсь мірою, за всіх на чорноморсько-балтицькій території. Нагоду для цього дає 1000-ліття хрещення Руси в 1988 р.

В широкому масштабі майбутнє братання польського й українського народів є насправді історичним завданням, близьке духом

до сьогоднішнього зближення французів і німців. Не зробить цього одне покоління, наступні будуть мати, за що боротися й що додавати від себе.

Не треба себе дурити, що процес нормалізації та поліпшення польсько-українських стосунків не зустрінеється з багатьома перешкодами.

Найнебезпечнішим може бути — в умовах політичних змін — вибух націоналістичних почувань у теперішніх радянських республіках. З нашого боку, як сусідів, входить в гру не тільки історично не виправдана реакція на правдоподібну еuforia "Тризуба" чи литовської "Погонії"; важливішим є в такі моменти ведення дуже поміркованої, з виявом доброї волі політики й уміння розрізнити те, що важливіше, а що третьорядне.

Черговою загрозою, цілком можливою, може бути діяльність третіх держав, які не бачать свого інтересу в добрих стосунках Польщі з її східними сусідами.

Тут ідеться не тільки про Росію, для якої вдержання польсько-українського конфлікту є основними підвалинами для збереження своєї імперії. Треба припускати, що поява нових компонентів на політично-господарській мапі Європи, природно викличе реакції різних держав, мотивами яких будуть їхні власні інтереси. Звичайно, їхні інтереси не мусять бути однозгідні з польськими державними інтересами. Це, наприклад, стосується до Німеччини, яка все старалася мати впливи на Сході.

У всякому разі польсько-українські стосунки з погляду майбутньої безпеки польських східних кордонів є дуже вагомими. Вони є становим хребтом для геополітичного формування цієї частини Європи.

СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ І НАШІ ЗАВДАННЯ

А. Камінський

Сучасне становище на Україні визначається передовсім ступенем русифікації, що її добився режим протягом останніх 15-ти років. Тут слід підкреслити, що якраз період після розгрому української творчої інтелігенції в 1971-1972 рр. і по сьогодні, а принаймні до приходу до влади Горбачова, є властиво одним суцільним русифікаційним погромом всього українського, і в багатьох відношеннях — з погляду наших національних інтересів — це один із найважчих періодів нашої історії. Це, що зробив Щербицький за останніх 15 років, можна порівняти лише з найчорнішими періодами з часів Петра I, Катерини II, чи з валуєвщиною XIX ст.

Так склалося, що найвиразнішим функціональним показником цього кошмарного становища стала українська мова, тобто її стан і стан українського шкільництва, літератури та культури. Вони і є головними наочними показниками стану української національної самобутності і української національної свідомості її сили або слабости. До речі, чи не найкраще висловив це на червневому пленумі правління Спілки письменників України Віталій Русанівський, директор Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, заявляючи, між іншим, що "національно-мовні відносини — поняття політичне, і йому слід надалі приділяти незрівняно більше уваги (...)". Який це стан насправді — ми всі знаємо і я не буду цитувати, чи повторяти стверджень, заяв і домагань з різних неофіційних і офіційних форумів, як наприклад із з'їзду письменників, пленумів правління СПУ, чи окремих статей на ці теми у радянській пресі. Все ж таки не можу поминути зовсім, хоча б того, що сказав Дмитро Павличко на тому ж червневому пленумі правління СПУ про стан української мови і українського шкільництва. Цитую:

... якщо сьогодні не звернемо уваги на втрати, недоліки і просто-таки на загрозливі щодо самого існування української мови процеси в нашому національному бутті, ми завтра опинимось у становищі попіватеїстів, які проповідують щасливе загробне життя, знаючи, що його немає.

Доповідь виголошена на конференції середовища УГВР 10 жовтня 1987 р. в Нью-Йорку.

За мовою викладання школи в нашій республіці діляться на три групи: українські, російські і змішані, тобто двомовні, які одначе, як правило, на практиці є російськими школами. Але якщо вони існують, ми повинні брати їх до уваги. Отже скористаємося даними, що їх склала Комісія зв'язку Спілки письменників України з навчальними закладами, про кількість різнонаціональних шкіл в УРСР на сьогодні. Ці статистичні дані, можливо, розбігаються з відповідними цифрами Міністерства освіти УРСР, але та розбіжність не може бути значною і суті справи не змінить. Візьмемо лише обласні центри й столицю, хоч у великих але не обласних містах України, становище так само катастрофічне. У Вінниці — українських шкіл 10, російських 21, змішаних немає; у Донецьку — українських шкіл немає, російських 146, змішаних немає; у Ворошиловграді українських шкіл немає, російських 60, змішана — 1; у Дніпропетровську — українських шкіл 9, російських 125, змішаних 6; у Житомирі — українських шкіл 14, російських 16, змішана 1; в Ужгороді — українських шкіл 12, російських 5, змішаних 2; в Запоріжжі — українських шкіл 1, російських 95, змішаних 5; в Івано-Франківську — українських шкіл 18, російських 6, змішаних 2; в Кіровограді — українських шкіл 4, російських 17, змішаних 11; у Сімферополі — українських шкіл немає, російських 33, змішаних немає; у Львові — українських шкіл 66, російських 26, змішаних 11; у Миколаєві — українських шкіл немає, російських 51, змішаних 5; в Одесі — українських шкіл 3, російських 90, змішаних 7; у Полтаві — українських шкіл 19, російських — 16, змішаних немає; у Ровно — українських шкіл 15, російських 9, змішаних немає; в Сумах — українських шкіл 3, російських 20, змішаних немає; в Тернополі — українських шкіл 20, російських 3, змішаних немає; в Харкові — українських шкіл 2, російських 156, змішаних 3; у Херсоні — українських шкіл 5, російських 49, змішана 1; у Хмельницькому — українських шкіл 9, російських 17, змішані 2; у Черкасах — українських шкіл 5, російських 19, змішаних 7; у Чернівцях — українських шкіл 15, російських 23, змішаних немає; у Чернігові — українських шкіл немає (за іншими даними 2), російських 24, змішаних 6; у Києві — українських шкіл 34, російських 152, змішаних 88.

Тут насамперед потрібно зауважити, що одна-дві-три українські школи, якими сьогодні ще можуть похвалитися Суми, Одеса, Чернігів, Запоріжжя і т. д. — це переважно школи далеких околиць, сільських місцевостей, які включені в межу міста, але мають свій власний, ще хліборобський клімат.

Найпростіший арифметичний аналіз цих даних показує, що в обласних центрах і столиці України разом українських і змішаних українсько-російських шкіл 28, а російських 72 проценти. Якщо ж реально взяти й дорахувати змішані школи до російських, бо такими вони є на практиці, а офіційно такими стануть завтра, то виходить, що українських шкіл у головних містах республіки 16, а російських — 84 проценти.

За даними міністра освіти М. Фоменка, українськими школами

охоплено зараз 50,5% усіх учнів, а російських 48,7%. Для порівняння нагадаємо, що навіть за Сталіна не було аж так погано: в 1935-1936 рр. ще 83% учнів навчалися українською мовою. В 1953-1954 рр. 74,9% учнів відвідували українські школи, а 23,8% російські. Для 1955-1956 р. в відповідні дані виносили 72% і 26,3%.

З приходом Щербицького ці співвідношення сильно зросли в некористь українських шкіл. При кінці 1973 р. тодішній міністер освіти УРСР Олександр Маринич заявляв, що в останніх роках багато учнів хочуть вивчати російську мову і вивчати всі предмети по-російськи, і "коли 10 років тому 30% навчалося в російських школах, а 70% в українських, то цього року майже 40% є вже в російських школах, а 60% в українських. Ця тенденція зростає, зокрема в містах".

Нічого дивного, що головний фронт боротьби за наше самозбереження і дальше існування та розвиток проходить якраз на відтинку мови, школи, культури, історії, національних традицій. Це боротьба в умовах межової ситуації, тобто боротьба національного організму, притиснутого до стіни і зацькованого потужним окупантом за своє дальше бути, чи не бути. Може навіть виразніше і яскравіше виділяється це сьогодні на прикладі білорусів, що їх ще більше спустошила русифікація, ніж нас. Але якраз може те "підсвідоме" стихійне усвідомлення цієї межової ситуації викрешує у них сьогодні подиву гідні вияви національного опору, тиску на режим тощо. Як приклад, згадаю хоча б лист 134-ох представників білоруської інтелігенції до Горбачова з 4-го червня ц. р., чи подібний лист з грудня 1986 р. На цьому фронті боротьби у нас, по одному боці барикади творча інтелігенція, головні письменники, науковці, частина технічної інтелігенції і, маймо надію, певна, вагома частина народних мас, а по другому — партія і уряд. По одному боці маємо Гончара, Леваду, Павличка, Драча, Плачинду і їм подібних, по другому — Щербицького, Титаренка, Єльченка, Юрчука, Мельниченка і т. д.

Важливим позитивним фактором є наявність того роду фронтів боротьби теж і в інших неросійських республіках, тобто присутність порівняльно сильної творчої інтелігенції, яка очолила боротьбу за національне самозбереження і самобутність, як наприклад, в Білорусії, Прибалтиці, Грузії, Казахстані, Узбекистані. Подекуди, як наприклад в Грузії, є позначки, що й частина номенклатури сприяє "потиху" зусиллям грузинської інтелігенції, навіть у протестній акції проти побудови стратегічної Транскавказької залізниці.

Факт, що в нас партія опинилася виразно на боці централістичної, імперіялістичної і русифікаційної політики Москви, визначає крайнє негативне співвідношення сил — у нашу некористь.

Іншими словами, ситуація виглядала б зовсім інакше, якщо б сьогодні на місці Щербицького сидів, наприклад, Шелест.

Це не вигідне для нас співвідношення сил збільшується ще тим, що подібна ситуація "конфліктового паралелізму" існує теж в багатьох інших неросійських республіках, наприклад, у Білорусії, де відповідником Щербицького є Соколов, чи в Казахстані, де просто замінили Кунаєва Колобіним і взагалі розгромили місцеву казахську номенклатуру.

Єдиним виїмком в тому відношенні є Вірменія, де партійна консервативна номенклатура ставить ще далі тихий, але доволі впертий опір горбачовським "реформам" і де Москва старається вигравати проти неї місцеву інтелігенцію. До речі, великою мірою Кремлеві це вдається, принаймні дотепер.

Не сприяє нам теж той факт, що в самій Росії російська інтелігенція не стала дотепер, в будь-якій помітній мірі, союзником творчої інтелігенції в неросійських республіках і гласність та перебудову вона використовує майже виключно для досягнення власної, внутрішньої лібералізації для себе. Не бракує тут, натомість, таких курйозів і парадоксів, як заангажування до цього процесу умовної режимної лібералізації (по своїй суті чисто російської) таких "хахлів", як Віталій Коротич, головний редактор *Огонька*, чи Стреляний, що їхні "діяння" аж надто перегукуються, по далекій аналогії, з ділами Теофана Прокоповича та інших реформаторів російської імперії в минулому. Вище сказаним я не хочу твердити, що в самій КП України взагалі немає потенційних Шелестів, меншого, чи більшого масштабу, але хочу радше підкреслити, що на сьогодні вони не відіграють належної ролі і не є фактором в існуючій боротьбі, в якій вони так дуже потрібні. Так само не маю наміру применшувати роль Коротича і йому подібних у розвиткові "гласної атмосфери" у загальносоюзному масштабі.

Становище партії і уряду УРСР, тобто київської номенклатури, віддзеркалює найкраще повідомлення ЦК КПУ про його засідання в серпні ц. р., на якому обговорювано якраз національні відносини на Україні. Це повідомлення знаменне з двох поглядів. З одного боку воно доказує, що тиск творчої інтелігенції і громадськості взагалі, примусив партію зайняти до цих справ становище, і в цьому його позитив. З іншого боку — воно показує, що партія майже повністю зігнорувала домагання української громадськості і в основному відповіла негативно на її вимоги. Нагадаймо чого домагалася Спілка письменників України. В постановах вже згаданого червневого пленуму правління СПУ мовилось виразно про: 1) конечність корінної зміни у функціонуванні української мови в державних установах, науково-освітніх закладах, виробничих колективах республіки; 2) надання українській мові державного статусу на території УРСР, із внесенням

відповідної статті до Конституції УРСР; 3) усунення із Статуту середньої загально освітньої школи четвертого та восьмого параграфів; 4) збільшення в республіці кількості передач на телебаченні і радіо українською мовою;

— обов'язковий випуск кіностудіями республіки українськомовних варіантів фільмів та їх масове тиражування;

— широке використання української мови в діловодстві і в роботі державних та громадських установ;

— поліпшення мовної підготовки творчих працівників театру і кіно та всіх інших фахівців, які готуються до роботи в сфері культури;

— створення в системі Академії Наук УРСР республіканського комітету розвитку і збереження чистоти української мови на зразок того, що існує в РРФСР.

Що ж на ці вимоги відповідає партія? У згаданому повідомленні читаємо передовсім про "величезні здобутки і розвиток української соціалістичної культури" і такі досягнення української мови, як видання творів Маркса і Енгельса в 50-ти томах, а потім вже УРЕ, *Історії Української РСР*. і т. п. Є там теж визнання, що "разом з тим у практиці національних відносин виникають питання, які вимагають глибокого, систематичного вивчення і своєчасного, продуманого реагування на інтернаціоналістській основі, вжиття необхідних заходів". І далі:

Останнім часом ряд питань національно-культурного характеру порушує громадськість. Ставляться вони в деяких публікаціях і виступах, у листах, які надходять до ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, редакції газет, журналів, телебачення і радіо. Звертається зокрема увага на звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів українською мовою. Ще не повною мірою задовольняються мовні потреби некорінних національностей.

Для виправлення цього стану:

Центральний Комітет затвердив широкий комплекс заходів спрямованих на посилення пропаганди ленінської національної політики, вдосконалення міжнаціональних відносин, патріотичного та інтернаціонального виховання населення, поліпшення вивчення української, російської та інших мов народів СРСР, повніше задоволення соціально-культурних запитів і потреб населення з урахуванням його національної структури. Намічено практичні кроки по усуненню наявних у цій роботі недоліків.

Планується зокрема, поряд із забезпеченням всіх умов для глибо-

кого вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування здійснити ряд заходів для підвищення рівня викладання й вивчення української мови в середній і вищій школі.

Підкреслено необхідність поліпшення мовної культури в діяльності органів управління, додержання принципу національно-російської двомовності при проведенні громадських заходів, у діловодстві, наочній агітації, в теле- і радіопередачах, у рекламі, інформації.

Наприкінці не забули теж про "буржуазних націоналістів", вимагаючи "давати належну відсіч будь-яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і замкнутості, спробам з позакласових позицій трактувати події минулого, роль окремих історичних осіб". Ясно про кого йдеться, — про таких культурних діячів минулого, як Грушевський, Хвильовий і інших, що їх, на подобу їхнім російським відповідникам, реабілітованим, чи публікованим в РРФСР, хотіли теж публікувати на Україні.

Кілька слів про наш демографічний і економічний стан, чи пак, актуальний потенціал.

Згідно з переписом населення з 1979 р. все населення УРСР начисляло 49.757 тис., з того 36.489 тис. було українців; тобто українці стновили 73,6% населення. В 1970 р. українці творили ще 74,9%, а в 1959 р. — 76,8%. При тому, якщо від 1970 до 1979 рр. кількість українців збільшилася на 3,9%, а в абсолютних цифрах на 1,2 млн. осіб, то росіяни зросли на 15%, а кількісно на 1,3 млн. Тобто вони становили в 1979 р. вже 21,1% населення України. В тому самому періоді по цілому Союзі кількість українців, які подали "володіння" російською мовою, як "другою рідною мовою", зросло з 36,3% на 49,8%. За найновішими даними, зріст росіян на Україні посилюється, а не зменшився, і з цією тенденцією треба й надалі рахуватися.

Якщо ж йдеться про економічний потенціал, то в кількісному відношенні він зріс, хоч стосовно цілого всесоюзного "єдиного народногосподарського комплексу", а зокрема у відношенні до РРФСР, його питома вага і роля в процентному відношенні зменшилася. Справа однак в тому, що його економічна сила сама собою — з погляду національної політики ще не є вирішальною, а набирає силового значення шойно тоді, коли вона дістає національно-політичний коефіцієнт, що ним є передовсім національна свідомість народу, на території якого знаходиться цей економічний потенціал.

Ще щодо "перебудови" і "прискорення" в економіці. Вони міняють якоюсь мірою стиль і спосіб діяльності підприємств, створюють деякі можливості для обмеженої "індивідуальної трудової діяльності", обмежують центральний адміністративно пляно-

вий господарський апарат, але не створюють структурних змін, які йшли б у напрямку збільшення прав і компетенцій республіканських міністерств, а через це й самих республік. Діється навпаки. Так, наприклад, як повідомлено 7 вересня ц. р. у телепередачі "Время", созно-республіканські міністерства вугільної промисловости, геології і важкої металургії перетворено на всеоюзні. Слід теж не забувати, що перебудова проводиться якраз в контексті боротьби з "місництвом".

Коротко: "перестройка" в жадному разі не йде в напрямку демонтажу чи хоч би послаблення "єдиного народногосподарського комплексу".

Навпаки, вона виразно скерована на його ще тіснішу інтеграцію, включно з тіснішою інтеграцією народних господарств сателітних країн.

Так чи інакше, зміни в соціально-економічній ділянці настільки важливі, що їх не можна недооцінювати. Перебудова центрального плянувального адміністративного апарату (Госплану), перебудова міністерств, збільшення компетенцій директорів підприємств, госпрозрахунок і самофінансування, індивідуальна трудова діяльність, зріст ролі піднарядів тощо — приводять не лише до збільшення ефективности господарської діяльности на окремих її відтинках, але й творять нові ускладнення і проблеми, які ми теж мусимо враховувати. Так, наприклад, держприймання, яке привело до підвищення якости продуктів в окремих підприємствах, у багатьох впадках спричинило зменшення заробітної платні звичайних робітників.

Було б, очевидно, помилковим не бачити і не враховувати загальної атмосфери, що її витворює гласність, перебудова, демократизація, прискорення. Без гласности були б неможливі такі явища, як, наприклад, спроби відновлення *Українського вісника* Вячеславом Чорноволом на зразок журналу *Гласность*. До речі, відновлення "клясичної" дисидентської діяльности має величезне значення як виповнення стосовної ділянки у нашому політикумі і його "заокруглення" в концепційному і практичному сенсі. Хоч вимоги творчої інтелігенції тотожні сьгодні певною мірою із колишніми вимогами дисидентського, правозахисного руху, тим не менше нова дисидентська діяльність дуже помагає акціям творчої інтелігенції і громадськости. Так, зрештою, як дуже поміжною може бути діяльність громадськости, що сприяє новим дисидентам, які намагаються вбудувати себе в контекст гласности і перебудови.

Роля ново-дисидентської діяльности є дуже важливою головно в питанні програмових постулятів. І так, наприклад, є ясным, що коли сьгодні СПУ і частина творчої інтелігенції — з таких чи інших причин — "визнала" принцип двомовности на

Україні, то обов'язком інших формацій і груп є і буде висувати постулат пріорітету української мови і всього, що українське на Україні. Це вже відбувається. Маю на увазі, наприклад, новий *Український вісник*, чи лист Вячеслава Чорновола до Горбачова з 5 серпня 1987 р., в якому він домагається окремого пленуму ЦК КПРС для розгляду національного питання, перегляду ставлення партії до періоду УНР, принаймні до січня 1918 р., переоцінки ставлення партії до визвольних змагань після Другої світової війни і т. п.

Гласність і перебудова, а точніше в даному випадку гласність, сприяє наростанню, переходові й розвиткові нових виявів "безструктурної", чи "неорганізованої організованости" і неофіційні організаційні формації, типу клубів, товариств тощо, які творять під сучасну пору величезну громадську динаміку. Нагадаю, що коли в 1960-их рр., наприклад, у Києві був один клуб "Сучасник", то сьогодні маємо там понад 50 різних українських клубів, як наприклад, "Клуб культурологів", молодіжні клуби і т. п. Це є, зрештою, частина загальної сучасної "клубоманії" в Радянському Союзі, поряд із загальною манією писання до різних газет, інституцій тощо. Для порівняння нагадаю, що в Москві є понад 1 тис. клубів різного роду, а в Ленінграді біля 250. І було б помилково недооцінювати динамізм тієї "клубоманії". Але в той сам час не можна не добавувати того, що в питанні національної політики перебудова і демократизація не заторкнула дотеперішньої основної настанови Москви. Про вислови самого Горбачова в національному питанні не буду згадувати, вони назагал відомі. Не раджу теж робити собі будь-яких ілюзій щодо Олександра Яковлева, тим більше, що побіч нього, покишо, як номер два у Кремлі, стоїть Єгор Лігачов. Той сам Лігачов, що після його відвідин Тбіліського університету в червні ц. р. забрали грузинам 400 місць, створивши три російські сектори і передали їх російським студентам. Нічого дивного, що в Грузії так і говорять: "Для Москви Горбачов, а для Грузії Лігачов". До речі, не лише для Грузії, але й для України, Білорусії й інших неросійських народів. Коротко: гласність дала можливість дискутувати про певні аспекти національної політики, але перебудова національної політики Москви навіть не започаткувалась.

Я вже згадував про фронт зудару і боротьби між творчою інтелігенцією та громадськістю — з одного боку, і партією та урядом — з другого. Від чого в якій мірі залежатиме дальший розвиток цього конфлікту, і тим самим дальший стан нашого національного потенціалу на теперішньому етапі? Схематично, залишаючи на боці, той чи інший вплив Заходу, все залежатиме від 4-ох головних факторів: а) Москви; б) Києва, тобто київської номенклатури; в) української творчої інтелігенції і народніх мас; г) розвитку і завер-

шення подібних, як у нас, конфліктних ситуацій в інших неросійських республіках та від розвитку подій у сателітних країнах.

Залежність дальшого ходу подій на Україні від цих факторів визначає теж наші завдання. Почну з першого фактора: офіційної, чи пак, режимної Москви. З нашого боку, звідси, можемо впливати посередньо, тобто через певні зовнішньополітичні, дипломатичні, дослідно-наукові тощо канали. Тут не місце перераховувати заходи і засоби, але вони є і їх треба використовувати. Але це ділянка передовсім зовнішньополітичних зв'язків і зовнішньополітичної інформації.

Водночас слід впливати і на, назвімо це, неофіційну Москву і Росію взагалі, головно російську інтелігенцію, питома роля і впливи якої зросли в наслідок гласности і перебудови. На цьому відтинку наше становище мусить бути виразно державницьке, самостійницьке, а не амбівалентне розпливчасте в сенсі ленінського, чи ліберального федералізму і "нового" всесоюзного псевдодемократизму, як це не раз виходить із сторінок деяких публікацій, що ми їх фінансуємо, чи взагалі до них причетні.

Другий чинник, що на нього слід впливати — це київська номенклатура, тобто партійний і урядовий естаблішмент і апарат. Наша можливість впливу — посередня і безпосередня — тут не мала і виходить поза параметри скріплення традиційного націонал-комунізму. При відповідньому поставленні справи, якраз тепер, за умов гласности, можна розраховувати на певні успіхи. Аджеж йдеться ні про що інше, як тільки про переорієнтацію партійного апарату в сторону громадськості.

Головні наші зусилля мусять бути спрямовані однак на підтримку і посилення діяльності творчої інтелігенції, громадськості і народних мас для збереження і розвитку української мови, українського шкільництва, культури, національних традицій, національної свідомості і національної самобутности. Мусимо бути свідомі того, що якраз від тиску і діяльності творчої інтелігенції і народних мас на режимний Київ і Москву, буде в першу чергу залежати дальший розвиток подій у нас і стан нашого національного потенціалу. Тому якраз на цьому відтинку мусимо передовсім сконцентрувати максимальні наші сили. Для цього потрібне всебічне практичне переставлення, а не теоретичне. Так, наприклад, ми повинні нарешті собі виразно сказати, чим і для кого має бути, хоча б, *Сучасність*. Йдеться бо, передовсім, про кожночасне визначення конкретних завдань і конкретних засобів та заходів для їхнього здійснення. Так, наприклад, в питанні шкільництва — дальша боротьба за усунення 4-го і 8-го параграфів статуту загальноосвітньої середньої школи. В питанні мови — боротьба з двомовністю, яка насправді забезпечує російській мові дальше панівне становище і означає дальше витісню-

вання української мови. Висування концепції посиленних акцій стосовно української мови і всього українського, покликаючись теж на Леніна з 1922 р., коли він якраз вимагав такої політики щодо українців й інших неросіян. Боротьба за престиж української мови і всього, що українське через наші видання та інші заходи спеціально для цього підготовлені. У соціально-економічній ділянці боротьба проти негативних наслідків перебудови, таких як результати держприймання для робітників, бюрократичні перешкоди в індивідуальній трудовій діяльності, погіршення продовольчого постачання тощо.

Ми мусимо знову стати тими, які не лише ведуть перед у слідкуванні і вивченні дійсності на Україні та дають актуальну оцінку становища, але й активно впливати концепційно і практично, посередньо і безпосередньо на цю дісність. Нам потрібно теж добитись того, щоб і інших включити у цю загальну тенденцію політичного сьогodenня, замість того, щоб вони витрачали час і енергію на забави в еміграційні уряди і міністрів.

У наших завданнях і діяльності слід теж враховувати 4-ий фактор, а саме неросійські народи СРСР і сателітні країни. Добре, наприклад, що дещо досягнуто вже на відтинку польських інакодумців. Належну увагу треба передовсім присвятити неросійським народам СРСР.

Хочу ще вказати на те, що зараз, вже тепер, нам потрібно концентруватися передовсім на двох справах: 1) розбудувати на належному рівні штаб людей для аналізу і розпрацювання актуальної дійсності на Україні і в Радянському Союзі, для визначення конкретних цілей і вироблення практичних заходів і засобів впливу на різні ділянки життя, про які була вище мова. Найкраще для цього надається "Пролог", за умов відповідної розбудови його апарату; 2) зріст ролі центральноазіатських народів Радянського Союзу, активність прибалтійських народів, Білорусії й інших неросійських народів — вимагає пороблення відповідних заходів, щоб організувати новий аліянс, чи аліянс представників тих і сателітних народів за кордоном, як відповідь до існуючих тенденцій серед народів СРСР. При тому, з виразним скеруванням — посилити тиск на Москву і власні режимні номенклатури та на допомогу скріплення власної національної самобутності. Зауважу відразу, що, на жаль, АБН, з різних причин, такої ролі під сучасну пору виконувати не може.

Які ж перспективи на майбутнє? Помимо всіх труднощів і ускладнень, я залишаюся реалістичним оптимістом, вбачаючи теж і в теперішніх вимогах української творчої інтелігенції і громадськості запоруку дальшої боротьби і зросту нашого потенціалу в майбутньому. Дивлячися на наше сьогodenня з перспективи минулого і пробуючи накреслити картину майбутнього, я хотів би

навести тут деякі цитати із кореспонденції Костомарова з Аксаковим з минулого сторіччя.

1896 р. Іван Аксаков писав Миколі Костомарову, що він не вірить у можливість постання малоросійської загальної мови, окрім чисто народних мистецьких творів — "Не бачу для цього будь-яких можливостей, не бажаю і не можу бажати будь-яких штучних спроб нарушити цілість загально російського розвитку" і т. д. Бо для Аксакова, як він писав у тому ж листі, "останнє об'єднання (Росії) з Малоросією, у всіх відношеннях, є також історичною необхідністю для Росії, як голова і серце в організмі"... Цитую далі: "Стосовно ж малоруського народу, то при всій нелюбові до москаля і кацапа, народ своїм історичним зміслом залишається і залишиться завжди вірним раз даному йому "ізволенью". Для нього, хоча б підсвідомо, так само, як і для великороса, дорогою є єдність руської землі; для нього цар православний має таке ж саме значення, як і для рязанця чи владимирця...". А далі він стверджує, що він жив на Україні й тому добре знає "малоросійський народ".

У відповідь на це Костомаров писав: "...розрахуєте на відому вам симпатію південноруського народу і ви пишете, що знаєте його. Так, ви знаєте край, його зовнішність, це доказує ваш прекрасний твір про ярмарки. Але ледве чи знаєте ви глибину народної душі. Ви не підозріваєте, що на її дні, у кожного хоч трохи думаючого, не дурного південнороса спить Виговський, Дорошенко, Мазепа — і він проснеться, коли прийде нагода...".

Отож, підсумовуючи наші завдання концепційно, їх можна охопити одним реченням: ми маємо допомогти в цьому, щоб Виговські, Дорошенки і Мазепи збудилися і жили далі в серцях і душах наших земляків на рідних землях. І якраз в них — розбуджених серцях і душах — і лежить наше майбутнє.

РЕЦИДИВИ ПОГРОМНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

Редакторів газети *Радянська Україна*
Редакторам, які передрукували статтю "Інтерв'ю
«з-під поли»"
Копія ЦК КПУ, Львівському обкому партії
Громадянам.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

Поява у Вашій газеті статті "Інтерв'ю «з-під поли»" (13, XI, 1987) я розцінюю, як серйозний крок у наступі сил вчорашнього дня на людей, що прагнуть оновлення і демократизації. Як уже не раз траплялося, Ви надали шпальти газети автору, який оглушив громадськість журналістськими прийомами, добре відомими ще з часів сталінського свавілля. Тут і звинувачення в продажності, наклепах, копання в особистих справах, використання кадебістської спотвореної інформації і т. п. — штампами чисто бульварної журналістики. Радянська преса має в цьому неабиякий досвід, бо навіть голову уряду Бухаріна у свій час зачислила до когорти агентів іноземних розвідок. Прийоми рутинні, набили читачам оскому, але разом з тим дають характеристику часові і людям, які його представляють.

Не так давно поява подібної статті була сигналом до негайних репресій проти оббріханого, який надовго чи назавжди зникав, а смертельно перелякані сусіди боялися заглянути до його сім'ї, залишивши її напризволяще. Ні протестів, ні нарікань. Тиша і невідомість. Тільки шоранковий нервовий перегляд газет: хто на черзі?

То були славні часи чорної журналістики! То були урожайні роки для сталінських опричників! Але час на місці не стоїть. І зараз все важче створювати мертву зону страху і мовчання навколо репресованих. Та спроб ви не кидаєте. Адже інших прийомів нема.

У статті "Інтерв'ю «з-під поли»" Ви переслідуєте таку ж мету, і газеті можна було б не відповідати, а сприйняти її виступ, як поворот в політичному житті на Україні та сигнал до репресій. Але моє мовчання Ви можете витлумачити, як примирення із ситуацією. А це було б помилкою. І ось чому: я переконаний, що політичний клімат у країні — не тільки продукт чи воля "верхів", а

Матеріал з публікації "Експрес 5. XII. 1987" *Українського вісника*, що недавно опинився на Заході. Зберігаємо мову оригіналу. — *Ред.*

своєрідна угода тих, хто диктує, з тими, хто диктат готовий прийняти. І не має суттєвого значення як: під тиском чи добровільно. Отже, відповідальність за нього лягає на обидві сторони. Різниця тільки в мірі та ініціативі.

Якщо Вам вдасться подібними статтями промити[ ] мізки читачам [та тим] [?], що вони без опору приймуть повернення до старого, значить вони його заслужили і не гідні кращого. Я вважаю повернення до старого злочиним. І тому не хочу підтримувати його мовчанкою.

Отже, Ви звинувачуєте нас в тому, що ми зловживаємо демократією і гласністю, домагаючись скасування статтей 62 та 187-1 Карного кодексу УРСР. А якже інакше? Як можна собі уявити гласність, коли на сторожі безгласності стояли дискримінаційні статті і людей кидали в тюрми за найменшу критику не тільки уряду, але навіть дрібних службовців. Довільним тлумаченням цих статтей займалися КДБ і Прокуратура, які задля службової заповзятливості зачисляли до антирадянської, антидержавної діяльності чи пропаганди поезії Ігоря Калинця, прозу Михайла Осадчого, есе Євгена Сверстюка та десятків інших. Навіть мого приватного листа до Василя Стуса, в якому я обурювався зухвальством міліціонера, що викрав торбу Люби Попадюк для несанкціонованого обшуку, вставлено у вирок. Доходило до курйозів. Антирадянською стала моя критика одного з начальників Дубровлагу за те, що він не хотів відправити на лікування хворого в'язня. Виявилось, що цей дрібний чиновник теж ходяче втілення радянської влади, звільнений від будь-якої критики. І вершиною чиновницького безглуздя КДБ, Прокуратури, Суду була кваліфікація як антирадянської моєї великодної листівки за одну тільки приписку: "А прокурор Антоненко судить священників за виготовлення молитовників та так хитро, що підводить все під антирадянщину". А тепер гляньте, з яким смаком розписав цю фразу мій слідчий прокурор Василь Дорощ: "В квітні 1974 року [як довго зберігалася ця реліквія в сейфах КДБ — аж до суду в 1982 році. — М. Г.] обвинувачений Горинь М. М. виготовив для розповсюдження наклепницький за змістом документ у вигляді листа до Л. Світличної, який надіслав у м. Київ. В цьому документі твердив, що ніби-то в нашій країні порушуються права та свободи громадян, безпідставно притягають до кримінальної відповідальності, "підводячи все під антирадянщину" і т. п. І сміх, і гріх! Треба мати специфічно фахову фантазію, аби добачити в цій фразі всі чесноти, якими наділив її Дорощ, додавши від себе скорочення "і т. п.". Та суддя Крючков-Дворецький як слухняний виконавець волі КДБ, не відкинув жодного з "доказів", підписавши вирок — цей документ ганьби і свавілля кінця ХХ ст. — і відправив мене на 10 років неволі у страшний кучинський табір особливого режиму, де я втратив здоров'я. Отак

користуються згаданими статтями жерці закону, а Ви обурюєтесь, що ми вимагаємо їх скасування. Не тільки ми. Кожна людина, для якої демократія не пуста фраза, а глибоке переконання, вимагає цього. І навіть високопоставлений державний службовець Герасимов на прес-конференції Міністерства закордонних справ оголосив, що зараз Уряд переглядає ці статті. Уряд, але не Ви. Хочете бути більшим католиком, як Папа? Що ж, це типова риса всіх залежних людей, якщо висловлюватись делікатно. Ні, не ми ставимо "все з ніг на голову", "перекручуючи до невпізнання", а Ваша газета, приймаючи на словах гласність і демократію (смівливості не стає виступити проти, очікуєте команди зверху), хочете залишити старе свавілля, узаконене в Карному кодексі.

Вас дратує наше інтерв'ю, як може дратувати нове прихильників старого. Адже виявилось, що бар'єр страху, який Ви так ретельно споруджували роками, хтось посмів переступити і, знехтувавши офіційне трактування сучасних і минулих подій, висловити свою думку. Яке святотатство! Заявити, що українська еміграція теж щось робить для культури, тим більше була піонером багатьох починань! Мати смівливість сказати, що *Енциклопедію українознавства* почали видавати на Заході в 1949 р., а на Україні *УРЕ* лише через 10 років, що таких письменників, як Юрій Клен, Драй-Хмара, Винниченко, Хвильовий та інші ми читали завдяки закордонним виданням, що публікації В. Стуса, Е. Сверстюка, І. Світличного та десятків сучасних авторів здійснено саме там і тільки там збереглися вони для українського читача, а то потонули б в архівах КДБ, як остання збірка В. Стуса "Шостий політ", написана в штрафній камері-одинокці, де мучився поет, — і ось згадати добрим словом еміграцію, про яку 70 років пишуть тільки в непристойно лайливому тоні, обливаючи її помями — це, на думку Вашої газети, початок анархії, яку негайно треба гасити репресивними заходами.

Ви не тільки монополізували оцінку сучасного і минулого нашого народу. Ви монополізували обсяг і зміст українознавчої інформації, оточивши стіною мовчання все, що робиться українськими громадами поза межами України. І це торкається не тільки країн Заходу. Що знає наш читач про життя українських громад в Чехословаччині, Румунії, Польщі, Югославії? Майже нічого! Ви про це не пишете, а їх україномовна періодика і досі не протопче собі стежки до читача на Україні. Ми можемо передплатити *Трибуну люду*, *Руде право*, але не маємо змоги офіційно виписати тижневик *Наше слово*, *Український календар* з Польщі, журнал *Дуклю* чи *Дружно вперед* з Чехословаччини, *Новий вік* з Румунії, не говорячи про релігійні видання. У чому справа? Хто здійснює політику замовчування і роз'єднання різних груп українського населення? І чому? Неважко здогадатися. На тлі активного культурного і мистецького

життя українства на Заході з десятками газет і журналів, культосвітніх установ, семінаріями, вищими школами, на тлі шкільництва і культосвітніх установ у соціалістичних країнах українські громади в Росії та Казахстані, Білорусії та Молдавії в національному і культурному відношенні позбавлені елементарних прав. Поїхав у Росію — русифікуйся. До речі, всі умови для цього створені і на Україні.

"В інтерв'ю часто і на різні лади повторюється слово толерантність-терпимість. Дуже вже хочеться Чорноволу і Гориню, щоб саме таким було ставлення до всіх без винятку їх витівок".

Так, ми говорили про елементарну терпимість до інакшесмислячих, оскільки вона є умовою демократизації суспільного життя. Якщо в країні існує група, яка монополізує право на істину і реалізує це право через монопольну пресу, то демократичним устроєм тут і не пахне. Це зрозуміли у "верхах" і з певним обмеженням допустили появу неофіційної періодики. Як гриби після дощу, в Росії з'явилися кілька десятків незалежних самвидавівських журналів, які почали робити добру справу. На Україні — тільки один *Український вісник*, який вже зазнає злісних нападок.

Ми вітаємо демократичні перетворення в СРСР. Я не знаю іншої групи людей, яка була б так кровно зацікавлена в процесі перебудови, як ми, колишні українські політ'язні. Адже саме ми, виступаючи проти беззаконня, денационалізації, згорання національного будівництва на Україні відчули на собі всі зваби репресивних заходів, починаючи від шельмування в пресі, заборону на професії, переслідування родин і кінчаючи довготривалими ув'язненнями.

Тоді, коли *Радянська Україна* співала пеан добі застою, а вільхові боролися з ініціаторами перебудови, ми на судових процесах і в статтях з-за ґрат говорили про те, що згодом вголос заявили на з'їзді письменників І. Драч чи Д. Павличко. Але тільки згодом. Ми за те заплатили 10-20-30-літнім ув'язненням, дехто життям. Платили й готові платити. Чи готовий сплатити такою ціною свої наклепи П. Вільховий? Сумніваюся. Ті, що нас шельмували, добре знали, хто замовляє шельмування і хто готовий пасквілянта захистити. Ні Вільховий, що вилив нам на голову відро помиїв, ні такий собі львівський графоман Г. Книш, який у 1981 р. "цитував" у пресі мої "політичні інструкції" восьмирічному синові (о, такий рідного батька не пожаліє, не те що чужої дитини!), не сумнівалися у своїй безкарності. Бо "музику" замовляв КДБ, а служба виконував такі "па", які вимагав замовник.

Як голос волаючого в пустині звучали в журналістському середовищі поодинокі відмови від сліпого виконання наказів згори. Покірний журналіст, покірний службовець, покірний науковий працівник. "Спусти" вниз найбезглуздіший наказ — і, як електричний струм по неушкодженому проводі, проникне він у найвід-

даленіші кутки країни, не знаходячи перешкод чи заперечень. Журналіст із продуцента ідей перетворився у сліпого виконавця чужої волі. Незалежно від власної думки і докорів сумління він напише будь-яку статтю. Обірвалася традиція, вироблена кращими українськими журналістами і публіцистами М. Драгомановим, І. Франком, Б. Грінченком, Л. Українкою, С. Подолинським, С. Єфремовим, оперта на міцних моральних засадах і світлих ідеалах. Та настали часи, які дещо змінили людей. Проте наслідки застою відчутні й досі. Він не тільки знищив мужні характери, які ціною власного життя відстоювали свої ідеали, але і витворив тип дволикого Януса, який живе досі. Пройде певний час, зникнуть умови, які його породжують, але той дух, виплеканий роками безправ'я, ще довго проявлятиметься у всіх сферах життя. Бо він проник у душу кількох поколінь, став елементом їх свідомості та мислення. Він живе не тільки в товстелезних, позбавлених смаку колонах архітектурних споруд, колективних сервілістичних поемах та картинах на честь вождів, але, щонайважливіше, у звичці слухняно коритися чужим думкам, у тому нечуваному інтелектуальному та емоціональному прислужництві, якого не знала наша історія.

Ось де поле попису для журналіста, який хоче прислужитися перебудові. Здирай товстий шар лепу, який наріс за довгі десятиріччя страху, і привчай людей ходити рівно, а не згорбившись, говорити з гідністю, а не лакейськи улесливо, казати правду, а не потрібну комусь брехню. А хіба не благородне завдання повернути людині гідність — національну, фахову, громадську?

Процес оновлення людської душі болючий і складний. Перебудову почали "люди зі страху", але відстояти демократію, закріпити її можуть тільки вільні люди. Та промитий інсинуаціями вільхових мозок спроквола перетравлює нові думки, приглушена страхом сфера почуттів нелегко відкликається на заклики жити по-новому. Але коли випростається людина, усвідомить свою власну гідність народ — погромницьким журналістським прийомом вільхових місце на смітнику. Повторюю, ми за дискусію, але за дискусію думаючих людей, а не сліпих виконавців чужої волі.

*

"Вони зневажливо говорять про українське письменство, повчаючи його, як треба писати".

Чи повчали ми українське письменство, як треба писати? Автор пасквіля нас явно примітивізує. Та мене, як кожного думаючого громадянина, турбує доля нашої літератури, оскільки вона нерозривно зв'язана з долею нашого народу і потерпіла у свій час, може, найбільше з усіх національних літератур. Століттями

наш народ привик бачити в письменниках ще й своїх духовних вождів. Позбавлений можливості вести активне політичне життя, він прислухався до голосу письменників як до голосу власного сумління, ішов за ними, вивірив по них свою правоту. Недаром портрети Т. Шевченка та І. Франка висіли поруч з образами святих. І раптом сталося щось небачене. Цвяхований чобіт сталінізму розчавив душі таких талановитих мистців, як М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина, і вони почали співати осанну тому, хто наклав гори трупів і зловіщим грифом ширяв над ними, кидаючи чорну тінь страху і на живих. І в час великої всенародної скорботи звучать вірнопідданські голоси типу:

Із-за гір та за високих
Сизокрил орел летить
(М. Рильський, "Пісня про Сталіна")

Коли серця мільйонів злить в одно —
Твоє серце буде, рідний Сталін
(В. Сосюра, "Сталін")

Мільйони сердець промовляють єднаючись — Сталін
І в єднанні сердець світова перемога гримить
(Л. Первомайський, "Людське ім'я")

Процитувати всі такі рядки найталановитіших українських письменників, що мали бути духовними вождями народу, треба томів. Яке божевілля! Що творилося в душах тих людей, коли вони видашували з себе рядки лукавства в честь одного з найбільших злочинців ХХ ст., можна тільки догадуватись. Ми кажемо розчавлена, роздвоєна особистість. Ми говоримо про брак мужності в таланті, і разом з тим не уявляємо собі в такій ролі Т. Шевченка, П. Грабовського, І. Франка, Л. Українки. Тут теж обірвалася славна традиція. Із вождів народу письменники стали пахолками до послуг. І вказувати на це потрібно хоч би тому, що вироблена під пресом смертельного страху рабська звичка слугувати вождям з 30-х років перекочувала в 40-і, потім в 50-і, згодом в 60-і і, навіть, в 70-і рр., ставши обов'язковим атрибутом творчого доробку письменника. Вірш, стаття "во-славу" стала індульгенцією на відпущення гріхів і перепусткою у світ вибраних. Спочатку за такі "твори" соромилися (але як довго людина може себе каменувати?), згодом про це говорили з усмішкою, а ще пізніше за звичкою на коліні писали "вступний" вірш до збірки. Страшна звичка, із жахливими наслідками. Колись соціологи та психологи проведуть аналіз впливу таких "творів" на приглушення і збіднення емоційної сфери читачів, на вироблення у них байдужості та роботизму. Із жертв

злочину значна частина письменників стала джерелом його — і в цьому страшному переплетенні я бачу велику драму, яку український народ починає заліковувати. Ще й тепер дехто "оспіває" афганські подвиги наших дітей, які не знати чого туди збрели. Але голосів таких рідшає.

Ні, не вчимо ми письменників, як вони мають писати, але застерігаємо від обездуховлення і конформізму та хочемо, щоб вони віднайшли обірвану часом нитку зв'язку зі славними традиціями духовних вождів народу та протягнули її в завтрашній день. Раділи і радіємо кожному успіхові наших літераторів і розуміємо їх немалі труднощі.

*

"Наша влада справді проявляла і проявляє гуманізм і терпимість".

Про те, як держава зараз проявляє гуманізм, можна дискутувати, відзначаючи як її досягнення так і промахи. Але треба мати неабияку сміливість, щоби про це говорити в минулому, особливо тепер, коли преса розвінчала злочинне беззаконня сталінського і післясталінського періоду, коли журнал *Огонек* друкує в кожному номері викривальні матеріали, а *Літературна Україна*, *Літературная газета* і *Комсомольская правда* заговорили про злочини проти особи, використання психіатричної науки в репресивних цілях, злочини проти народів, коли [врешті] керівники держави запевнили, що з беззаконням буде покінчено, — Ви ж вступаєте в непрямую дискусію навіть з офіційною пресою, духом часу, захищаєте вчорашній день, проти якого спрямована перебудова. Можливо, така "самостійність" Вам робила б честь, якби Ви спрямували її в інший бік, а не стали адвокатом тієї категорії людей минулого, якій сьогодні немає оправдання.

Це ж коли подібні люди проявляли терпимість і гуманізм? Може тоді, як знищили М. Ялового, довели до самогубства М. Хвильового, послали на смерть Л. Курбаса, кинули в концтабір за безглуздим звинуваченням в терорі В. Гжицького, морально розчавили О. Вишню, репресували за участь у фіктивній організації С. Єфремова, прирекли на голод мільйони українських селян, розсіяли по безмежних просторах кримських татар і поволзьких німців, очистили від українців Кубань, розстріляли керівників молодіжної організації УНК (Український національний комітет, у Львові), засудили до страти Левка Лук'яненка, а потім запроторили його на довгих 25 років страждань у таборах і тюрмах? Чи, може, тоді, коли кинули в психіатричну душегубку на 20 років педагога Віктора Рафальського, досі тримають одеську патріотку Ганну Михайленко? О ні! Гуманізмом тут і не пахло. І якщо у Вас не куца пам'ять, то згадайте, що навіть саме слово гуманізм шальмувала

преса на всі лади і зараховувала до понятійного апарату буржуазної філософії та пропаганди.

Ви спробуйте знайти паралелі, де ще у світі в наш час за відстоювання і поширення власних переконань люди платили б 10-20-30-річним ув'язненням, як оплачують досі М. Горбаль, В. Калиниченко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, П. Рубан, І. Сокульський чи навіть найдорожчим — життям, як заплатив видатний поет сучасності В. Стус, а також Ю. Литвин, В. Марченко, О. Тихий? Гуманізм кучинських тюремників проявився в тому, що важко хворого поета безпідставно кидають у карцер, а там відмовляють йому в елементарній медичній допомозі і доводять до трагічного кінця.

Ми хочемо сподіватися, що хоч все це було, але більше не повториться. А останні українські політв'язні повернуться на рідну землю. Хочемо. Але виступ Вашої газети нас насторожує, бо понятійний апарат і журналістські прийоми дуже вже нагадують ті часи, коли газетні статті звучали, як вироки, після яких люди зникали назавжди.

Наприклад, Вячеслава Черновола газета звинувачує в симпатіях до фашизму, приписавши йому, ніби він мав виписки з книжки *Майн кампф* Гітлера. З таким же успіхом мене можна зарахувати до польських націоналістів, бо в мене вилучили під час трусу програму колонізації Волині в 30-х роках, марксистом, бо маю твори К. Маркса, гандистом, бо маю Ганді, ніцшеанцем, бо на полицях стоїть добірка творів Ніцше. І хоч такої логіки Вашої газети не витримає навіть коняча голова, Ви переконані, що півмільйонний читач проковтне й ці нісенітниці. Отаку повагу Ви проявляєте до його інтелектуальних можливостей і моральних якостей.

Але то не тільки Ваше таке ставлення. Воно характеризує ширший управлінський апарат, який звик наказувати, а не враховувати чужі думки. Досі народ тільки слухав. Говорити вчиться тепер і то дуже поволі. Вимагати пошани до своєї думки — справа завтрашнього дня.

Саме за такою логікою грабували наші приватні бібліотеки, вилучаючи, скажімо, в мене унікальну підбірку історії української літератури О. Огоновського, Б. Лепкого, М. Возника, С. Єфремова, М. Грушевського, не меншу підбірку з історії України, твори В. Винниченка, М. Хвильового, Вухналя та інших. І хоч у звинувачувальний висновок ні Огоновський, ні Возняк не попали, але не повернулися на мої полиці, поповнивши книгозбірні жреців закону.

*

"... країну, яку вони так паплюжать".

Країну? Паплюжать? На кожному кроці стикаємось з підміною

термінів і нечуваною аберацією понять, якою так вільно користуються журналісти на послугах. Адже ні в інтерв'ю, ні в журналі ми не критикували країну, оскільки така критика виглядала б безглуздо (гляньте в тлумачний словник, що означає поняття "країна").

Ми критикували і будемо критикувати окремих службових осіб [нечітке слово] за промахи в політиці, які привели до сумного стану національне будівництво на Україні.

Можна було б скласти тлумачний словник погромницької журналістики. Гвалтуючи власне сумління, вони заодно гвалтували мову, надаючи словам цілком протилежних значень. Варто прослідкувати, як ще недавно розбійники пера викручували руки таким поняттям, як демократія, інтернаціоналізм, патріотизм, свобода слова...

Кожний з нас, хто пройшов крізь горнило політичних судищ, відчув на собі цей розбій в українській лексиці. За останні 25 років не було жодного процесу (а їх пройшло сотні), на якому за підсудними визнали б їх правоту. Всі ми потрапляли в розряд наклепників. Що ж на їх думку наклеп? Це гірка правда, кинута їм у вічі. І марно домагалися ми від прокурорів і суддів доказів на підтвердження їх звинувачень. Марно. Сам факт критики влади (а критикувати, як тепер виявилось, таки було за що) — єдиний і достатній доказ нашого "наклепу". Спрацювала горезвісна формула: "Этого не могло быть, потому что этого не могло быть никогда".

Так воювали з опозицією правоохорончі органи десятиріччями. Без правил і законів. З позиції сили. Били під дих. А цей розгул беззаконня камуфлювали журналісти. Та час вже сьогодні виявився найкращим суддею. Він виправдав нас. Бо ті питання, які ми піднімали, за які нас кидали в тюрми, сьогодні звучать зі сторінок газет і журналів.

Отже, не ми за перебудовою, а вона йшла за нами. А Ваша газета і тоді цювала нас, обливаючи помями, продовжує і тепер, надіючись на безкарність. Ви і тоді захищали сили реакції на Україні, які нарощували удари проти українського народу, його мови, його культури, його державності і сьогодні тими ж методами прагнете заткати нам кляпом рота та повернути колесо історії на два роки назад, до періоду всюдозволеності, в якому Вам так вигідно жилося. Українська Вандея починається не з провінції, а з центра. І в цьому її свосерідність.

Ото ж не ми паплюжимо країну, як Ви пишете, а Ви паплюжите ті сили, які стояли і стоять на сторожі самого існування українського народу. І відповідь за наклеп, за спробу посіяти нову хвилю

страху і непевності серед української громадськості Вам таки прийдеться дати. Час невмолимий, але справедливий суддя.

*

"Вони так і не зробили нічого доброго для свого народу, в любові до якого так палко присягаються та ще зводять навколо нього цілі гори брехні".

Якщо ті проблеми, які ми ставили протягом десятиріч — це "гори брехні", то в цій брехні треба звинувачувати і Олесь Гончара, за його виступ в Ленінграді, і згаданих уже Івана Драча, Дмитра Павличка та інших. Але Вам не звикати до цинізму. Тепер, коли *Літературна Україна* привідкрила завісу асиміляційних процесів на Україні (про це ми писали ще в 1964 р. — витягніть з сейфів КДБ самвидавну статтю "Українська освіта в шовіністичному зашморзі"), треба зовсім притлумити в собі громадянина і патріота, аби знехтувати реальний стан і продовжувати пісню, замовлену "компетентними" органами.

А може і критику ви монополізували? Скажімо, О. Гончар має право критикувати, і все, що він говорить — правда, а М. Горинь вже такого права не має, і ті самі думки — наклепницькі. А якщо ж на цю тему висловиться журнал *Сучасність* — то це вже не тільки наклеп, але й вияв зоологічної ненависті. Не думайте, що подібні міркування — плід моєї фантазії. У 1966 р. на судовому процесі прокурор В. Антоненко обурювався: "Чого ви критикуєте Сталіна? Ми самі це робимо!" Отакої! Тоді вже опрацюйте таблицю про ранги, запозичивши досвід у Петра Романова, і розпишіть хто і кого має право критикувати. Скажімо, робітник — не вище начальника цеху, простий народ — не вище райвиконкому. Але навіщо при такому дозуванні права на критику проповідувати гласність?

А вона поволі діє і будить народ зі сплячки. Він оглядається і помічає навколо себе не тільки зловісні башти атомних електростанцій, але і ті спустошення, яких зазнала українська нація за останні десятиріччя: різке скорочення шкіл з українською мовою, витіснення нашої мови із сфери управління, науки, промисловості, армії. Виросло ціле покоління громадян, байдужих до національних проблем. Воно позбавлене почуття національної гідності, порвало з національною культурою, проявляє до всього українського приховане роздратування, а то й ненависть. Ось він — кінцевий наслідок так званої інтернаціоналізації. Спостерігаємо і проміжний етап: роздвоєну особистість покруча, який дома проявляє національну приналежність, а на заводі, в інституті на угоду начальству зливається з російською масою. Таке пристосовництво стає універсальним, переростає у характерну рису особистості. Очікувати від подібних людей ініціативи, самостійності тяжко. Національна приду-

шеність веде до трудової і громадської пасивності. Тепер нас переконують, що це природний процес. Але хіба можна очікувати інших наслідків, коли нас десятиріччями виховували на теорії відмирання мов і націй, ігноруючи доступну кожній людині думку, що нормальний розвиток нації — не що інше, як складова воля і зусиль мільйонів, спрямованих в одне русло. Воля та зусиль всіх і кожного зокрема. Хто нам говорив про працю на користь нашого народу? Ми добували вугілля, вирощували пшеницю, робили відкриття в науці і разом з тим втрачали національне обличчя, русифікувалися. Значить виконання п'ятирічних планів було мало для повноцінного буття нації. Що було потрібно? Відповідати на такі питання вважалося непристойним. Протягом кількох десятиріч преса пропагувала поняття "радянський народ", що відразу звучало як панахида по націях. Теоретики і пропагандисти сучасного марксизму не боялися спалаху обурення. Вони цинічно кинули народу в обличчя шовіністичну інсинуацію, приправлену наукоподібною фразеологією і чекали, поки народ привикне до нової порції отрути. Саме ці теорії підривали віру народу у світлу перспективу. Для чого причисляти себе до народу, який не має майбутнього? Народ без майбутнього — конаючий народ.

Низький рівень історичних знань народу, навіть у середовищі творчої інтелігенції, спотворення ролі окремих діячів і цілих періодів минулого в сучасній історичній літературі, приклеювання десяткам наших національних діячів ярликів зрадників, втрата національних обрядів, як живого літопису історичної інформації — все це привело до того, що історична свідомість народу виявилася невисокою, історична пам'ять збідніла, а разом з ними різко впало почуття національної гідності. І коли у кого-небудь проривалося затаєне, як, скажімо, у В. Сосюри "Любіть Україну", його відразу глушили голобельною критикою і ставили на коліна. Та народ поступово почав втрачати ще один часовий вимір — минуле. Залишилось жити в теперішньому часі, не дуже оглядатися назад і не надто вириватися вперед. Але народ без минулого — теж поволі конаючий народ. Такий стан викликав бурхливу русифікацію, підступовану партійно-державною політикою в ділянці шкільництва, культури, науки. Якщо кожна окрема особистість позбавлена національної свідомості все ж мала якусь перспективу (як може її мати відщепенець чи яничар), то нація — складний соціальний організм — її втрачала.

Становище ускладнювалося ще й тим, що всі асиміляційні процеси фарбувалися під інтернаціоналізм, і особа, яка заявляла: мені однаково якою мовою говорити, — була зразком справжнього інтернаціоналіста. Обиватель, який нюхом чув, де вигода, прийняв такий постулат як символ віри. Але навіть найортодоксальніший марксист скаже, що інтернаціоналізм без націй неможливий. Еле-

ментарна діалектика цього питання доступна кожній простій людині: інтернаціоналізм без націй — абсурд.

Сьогодні до цієї думки схиляються багато діячів культури. Не так давно з різкою критикою національного нігілізму виступив Ч. Айтматов. Його підтримав Яніс Петерс, який з тривогою пише в *Литературной газете*, як приїжджі "надінтернаціоналісти" називають корінних мешканців невеличкої Латвії буржуазними націоналістами. Як бачите, нічого оригінального. Прості латиші — буржуазні націоналісти. Я. Петерс обурюється і його обурення друкує російська газета, а ось український академік Бабій відмовляє українській мові в праві бути державною мовою української республіки, і Ви друкуєте таку статтю в основній українській газеті, при тому вважаєте себе патріотами.

Так Ви послідовно пропагуєте національний нігілізм і спокійно спостерігаєте, як один з найбільших слов'янських народів не може навіть відстояти свою мову. Недаром з таким боєм писав М. Вінграновський: "У Миколаєві жодної української школи вже немає. Звідки ж візьметься національний поет, звідки візьметься література? Звідки візьметься читач? Дуже шкода, що наша мова, яка є однією з, я б сказав, шовкових і водночас мужніх мов світу, нині опинилася в такому принизливому становищі" (*Радянська жінка*, ч. 11, 1987 р., стор. 23). І тому всі оці балачки про розширення сфери мови на ділянку культури чи вищої школи, ця безпомічна мімікрія великого народу викликає лише жаль і біль.

Ми всі були свідками і жертвами паралізованої волі нашого народу. Він покійно здавав одну позицію за другою і дійшов до того, що в Донецьку, Миколаєві та інших великих містах не залишилось жодної української школи, а на батьківщині запорожців з поборниками української мови воюють, як з ворогами. "Доборолась Україна до самого краю"! А перший секретар ЦК КПУ подає зразок "справжнього" інтернаціоналізму, демонстративно послуговуючися скрізь тільки російською мовою. (Лише письменникам продемонстрував, що вміє і "по-своєму").

А між тим СРСР — союз республік, союз держав. І з цього факту слід виходити; що республіки повинні бути рівноправними по всій шкалі показників духовного і матеріального життя. Але оглянімось назад, до періоду українізації, і побачимо, який шлях пройшли ми — шлях поступової здачі однієї позиції за другою, починаючи від ліквідації національної армії та кінчаючи витісненням української мови з вищої та середньої шкіл. Куди далі? Сучасна тенденція викликає з пам'яті історичні асоціації. Перед очима шлях гетьманської республіки після 1654 року. Спочатку дві держави-союзники, потім обмежена державна автономія для України і врешті ліквідація всякої автономії і скасування Гетьманщини та повне поневолення. Як бачимо, етапність ліквідації

української державності має давню історію, яку не слід забувати.

Чи не таким проміжним елементом етапу слід вважати нав'язану нам теорію двомовності нашого народу не як факту неминучого сьогодні для багатонаціональної держави (хто проти цього?), а двомовності як нової риси національного характеру!

Але якщо наша мова і надалі буде обслуговувати лише побут і окремі ділянки культури та мистецтва, залишаючи російській мові всі інші, вона ніколи не вийде з ряду другорядних мов. Лише впровадження її в усі сфери життя народу, коли кожен громадянин, що живе на Україні знатиме, що без мови нашої республіки в Києві чи Донецьку не можна досягнути успіху в науці, мистецтві, управлінні, так само, як без російської мови в Москві чи французької в Парижі, — зупинить той асиміляційний процес, що роз'їдає наш народний організм, виликує від комплексу національної меншевартості, національного нігілізму чи яничарства, як споконвіку називає це ганебне явище наш народ. Тільки тоді російська мова як мова міжреспубліканського спілкування може виконати свою функцію, не стаючи зняряддям асиміляції та національного гноблення. Ми маємо славні традиції міжнаціональних стосунків, що сягають сивої давнини і не потребують примусового нав'язування. Вчитися є в кого.

Отак виглядає наша "брехня", яку ми проповідували скрізь (і в інтерв'ю з американською журналісткою теж) та Ваша "правда". Хай нас розсудить читач.

*

"Наприклад, роз'єднання українського народу в минулі часи було на їх думку досить корисною справою".

Так, я справді говорив, що в цій всенародній драмі шматування наших земель раптом проявився зворотний бік справи. Наддніпрянщина і Слобідська Україна, затиснуті кістлявою рукою дому Романових, мало не задихнулися. Від часів Петрового, щоби "никакой розни не было", до Валуєвського циркуляру і Емського указу проліг шлях боротьби з нашою мовою, нашою культурою, нашим народом, повторювалися спроби вирвати нашому народу язик і зробити його німим.

І тільки завдяки тому, що Австро-Угорщина мала конституцію (яка Росії й не снилась) і недодумалася ні до Валуєвського циркуляру, ні до Емського указу, які забороняли в Росії писемно слово українською мовою, тут, у Львові, друкували свої твори всі українські письменники, починаючи від Нечуя-Левицького і кінчаючи Л. Українкою. Тут працювала Перша Українська Академія Наук, Наукове Товариство імені Т. Шевченка, яке видало 100 томів наукових записок. Біля його керма стояли такі видатні вчені, як і.

Франко та М. Грушевський. Саме з Галичини йшло багато починань, що мали загальноукраїнське значення.

Ні, не вдалося білому цареві закинути зашморг на шию українському народові, і тому в драмі роз'єднання українських земель я бачу благо, як бачили його всі, хто користувався для відродження України лібералізмом Австро-Угорщини. А Ваша редакція, либонь, жаліє, що білому цареві не вдалося здійснити те, що підказував йому яничар Юзефович?..

Наша розмова підходить до кінця. Ваш натяк про наших дітей можна розцінити, як приховану погрозу. Адже таке колись було, мовляв, можуть вчитися, а коли захочемо, то і не будуть. Що торкається симпатій і антипатій, то у нас вони справді різні. Ви симпатизуєте тим, хто судить, а ми тим, кого судять. Ви з тих Хто, ми з тих Кого. І це не тільки політична, але і моральна позиція. При тому додаю, що симпатії й терпимість — поняття не антагоністичні, як це випливає з Вашої статті. Бо, скажімо, приналежність до підпільної Української Католицької Церкви чи симпатії до неї не виключає терпимості до інших Церков, що на практиці ми здійснюємо в *Українському віснику* врівноваженим (а не тенденційно лайливим тоном) тоном, розповідаючи читачам про життя різних релігійних громад.

Для Вас цей тон покищо недосяжний. Вас привчили воювати без правил. Для Вас противник вже тому моральний квазімодо, бандит, гвалтівник і запроданець, що він проти Вас. Не знаю жодного випадку, коли Ваша газета говорила б про опонентів з гідністю. Для неї вік лицарства минув. І у випадку з нашим інтерв'ю Ви теж не втримались, аби не кивнути на нашу злежність від закордонної [мошки]. Вас не бентежило те, що ми десятиріччями тюремного ув'язнення оплатили нашу позицію. Сумління Ваше мовчало. Замовник заздалегідь відпустив Вам гріхи і звільнив від такої химери, як совість.

А коли вже йдеться про подарунки, то і Марті Коломиєць дарували інкрустацію, вишивки, кераміку, картини, різьбу. Отже, дивіденти, як пише П. Вільховий, двосторонні. Я тільки не впевнений, чи наслідки однакові. Бо сумніваюся, чи *Нью-Йорк таймс* пішла за прикладом *Радянської України* і надрукувала подібний пасквіль про Марту Коломиєць. І це зрозуміло. Адже такі стосунки цілком нормальні між нормальними людьми, не зараженими бацилою підозріння і шпіономанії. І такі контакти лише початок тих ширших безпосередніх міжлюдських контактів, які визначають клімат довір'я і взаєморозуміння між людьми.

І марно надіється П. Вільховий, що йому вдасться залякати громадськість старим сталінським опудалом, на якому горобці вже в'ють гнізда. А в тім щось вдасться. Але не все, бо нова доба нового прагне слова. То чи не пора закінчувати з мораллю

джунглів, де панує культ сили і мовчить закон? Чи не пора, затиснувши в кулаці серце погодитися з тим, що період газетних монополів минув, а діалог передбачає відповідні правила його ведення і елементарну порядність. То ж почніть його хоча б з того, що опублікуйте наші відкриті листи, а ми вже якось порозуміємось із земляками, якими Ви нас так лякаєте.

Михайло Горинь

290016, м. Львів-16, вул. Кірова 33 | 1[4]

Львів, 2[1] листопада 1987

В'ЯЗНІ СУМЛІННЯ НА УКРАЇНІ

Петро Лозінський

Довгий, дуже довгий і майже в Польщі невідомий є список українських дисидентів переслідуваних за діяльність в обороні прав людини, прав українців на національне рівноправ'я і нормальний розвиток цивілізації.

Коротку характеристику діяльності і життя українських дисидентів почнемо від замученого в 1985 р., після 14 років страждань в таборах, видатного поета і літературного критика Василя Стуса.

Василь Стус народився 1937 р. у Винницькій області. Після закінчення Педагогічного інституту і трирічної служби в армії працював викладачем, шахтарем і журналістом; писав критично-літературні есе. В 1964 р. став аспірантом в Інституті літератури АН УРСР, звідкіля рік пізніше його викинули за участь у протестаційних зборах в Києві, на яких винесено рішення звернутися до радянських властей з проханням звільнити українських письменників і діячів культури, засуджених за критику русифікації української культури.

Василь Стус був автором декількох збірок поезій, які вийшли на Заході, між ними у видавництві "Сучасність" *Свіча в свічаді* (1977), у видавництві "Література і мистецтво" *Зимові дерева* (1970), а також низки критично-літературних статей про творчість найвидатніших українських письменників, а також іншомовних — Й. Й. Гете, Р. Рільке, Б. Брехта, Г. Фльоберта, М. Пруста, А. Камуса, П. Неруди, К. Свідзінського, Т. Ружевича та інших — з яких також перекладав.

Переслідуваного, позбавленого праці і засобів до життя від 1966 р., в 1972 р. Василя Стуса арештують, засуджують до таборів на тяжкі роботи, де він, в наслідок набутих у в'язницях хворіб, помер 1985 р.

Деяку уяву про причини переслідування діячів української культури, про методи радянських слідчих органів безпеки і про судові присуди дають опубліковані на Заході документи про вирок Василя Стуса.

Почалося від засудження В. Стуса в 1972 р. та заслання [до табору] на важкі роботи за — як читаємо у постановках присуду:

Стаття була написана оригінально українською мовою і з'явилася в польському самвидавньому часописі «Zomorządność», 241 район Малопольска, Краків, 6 травня 1987 р, ч. 144. З польської переклала *Ніна Ільницька*.

...оскаржений за період 1963-1972 рр. написав і зберігав у себе на квартирі до дня арешту 14 віршів... У 1965-1972 рр. написав 10 документів антирадянського наклепницького змісту... Згадані антирадянські, наклепницькі документи Стус зберігав у себе до часу їх вилучення під час обшуків 12 січня і 4 лютого 1972 р. Написаних ним найгостріших антирадянських віршів Стус не знищив, але переховував аж до вилучення їх під час обшуку... В своїм останнім слові Стус заявив про своє шире каяття і запевнив суд, що докладе всіх зусиль, щоб чесно служити радянській соціалістичній батьківщині.

Вже в таборі Василь Стус написав, опублікований на Заході широкий коментар до свого присуду, в якому м. ін. сказав, що ніколи не визнав в останньому слові своєї вини, а т. зв. "каяття" стосувалося лише чернеткових загарячих рядків, де слідчі органи назвав: "кубло бандитів, кагебістів, злодіїв і відставників, які у столичному засіли місті, як партія більшовиків". Чимало клопотів приніс Стусові вірш "Колеса глухо стукотять", присвячені пам'яті замученому в 1938 р. відомому українському письменникові Миколі Зерову. Ось цей вірш:

Колеса глухо стукотять,
мов хвиля об пором.
Стрічай, товаришу Хароне,
з лихом, і з добром.

Колеса б'ють, колеса б'ють,
кудись торують путь.
Уже! Додому не вернуть,
додому не вернуть.

Москва, Гора Медвежа, Кємь
і Попів острів — шлях
за ґратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.

І знову: Вятка, Котлас, Усть —
Вим, далі — до Чібію.
Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.

Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людожер,
один за трьох.

Москва — Чібіу, Москва — Чібіу,
Печорський концетрак
споруджує нову добу
на крові і кістках.

"На питання хто такий «марксист, расист і людожер», я відповів — пояснює В. Стус — це Берія і його банда". До звинувачень Стуса суд долучив низку текстів у яких поет писав про репресії українців, про геноцид українських селян в 1932-1933 рр. (коли через штучно викликаний голод згинуло коло 6 мільйонів українців), про знищення української інтелігенції в 1930-их рр. Антирадянськими суд визнав висловлення В. Стуса, в яких він домагався для селян права свobodно переселюватися, — їх позбавлено пашпортів, що рівнялося з новітнім закріпаченням. "Назвавши згадані тексти антирадянськими, кагебісти — підкреслив Василь Стус — тим самим взяли на себе ролю безпосередніх винуватців минулого кривавого періоду та співучасників нещадної державної експлуатації народу. Ставлячи сьогодні такі твердження у провину, засекречуючи відомі факти безприкладних репресій у минулому, кагебісти доводять тим самим свій кровний зв'язок з бандою Єжова і Берії (міністр внутрішніх справ від 1934 р., засуджений до кари смерті 1953 р. як ворог партії і народу) та беруть на себе відповідальність за всі злочини, що їх вчинили їхні попередники минулого десятиліття".

З листів Стуса до Верховної Ради СРСР виходить, що КГБ знищило увесь п'ятнадцятилітній дорібок поета. В листі до ПЕН-Клубу він писав, що під час обшуку в нього забрали, а потім знищили коло 10 друкованих аркушів прози, стільки ж публіцистики і коло 30 друкарських аркушів перекладів.

Власті залишалися глухими на протести інших дисидентів проти знування над все більше і більше хворим Стусом. Не допомогли, як читаємо в статті Леоніда Плюща (*Сучасність*, травень 1986) прохання до коменданта табору, що "Василь Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів", якого цар заслав за Урал в солдати, заборонивши йому малювати і писати.

З-за дротів табору Василь Стус писав:

Наді мною синє віко неба,
сіро-чорна, як земля, труна
обшиває душу. Так і треба,
вже остання лопнула струна,
вкрай напнута сподіванням. Досить,
бо немає стерпу. Твій кінець

умовляє, навчає, просить:
згинь, коли спромога. Хай їм грець,
тим літам, що будуть непрожиті,
тож бери тепер зі смертю шлюб,
бо не зійде на каменю жито
і сухий не розів'ється дуб.

Стус був поетом, який вірив, що поневолені Москвою народи все будуть боротися за знищення в'язниці, а не за ключі до неї, коли ще в 1965-1967 рр. писав:

Ступай — майбутньому назустріч,
і хай хода твоя легка
легкою буде. І не треба
жалких жалінь. І — задарма.
Тюрма не доросте до неба:
ще землю їстиме тюрма.

У творах Василя Стуса бачимо т. зв. польський розділ не тільки з огляду його зацікавлення польською літературою. З далекої Колими напівживий поет пише потайки в щоденнику, уривки якого продістались на Захід:

...стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескоренність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтелігенція, студентство — все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви-Ярузельські? У тоталітарному світі немає жадного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської природи, але в нас нема головного — святого патріотизму, який консолідує поляків). Але режим СРСР і офіційної Польщі, відважившись боротися з власним народом найгрубішим поліційним тиском, знову виявив свою антинародну деспотичну суть. Після Польщі — так мені здається — вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник. На жаль, не знаю, яке враження справила Польща на народи СРСР і цілого табору. Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо гельсінкський рух — то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника — це мова загальнозрозуміла, прийнятна. Я захоплений польськими звитязцями духу. Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим — ось питання. Польща підпалювала

Росію ціле 19 ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що поліційний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських вольонтерів свободи..

Переклад з української М. Л.
(див. «Spotkania», ч. 26, ст. 70)

НОВЕ НАДБАННЯ З ДІЛЯНКИ ГРУШЕВСЬКІЯНИ

Олександр Домбровський

Недавно з'явилася нова публікація, як вислід довголітніх студій у ділянці Грушевськіяни,* як відбитка друкованих розділів публікації на сторінках *Сучасности*.

В першому розділі "Життєвий шлях і науково-організаційна діяльність" подано біографічний начерк нашого історика та його науково-організаційну діяльність на терені Галичини й центральної України. Громадсько-політичну та державницьку діяльність під час Першої світової війни, еміграційний період, повернення на Україну й організацію української науки в рамках ВУАН з трагічним епілогом розгрому української науки — досягнень нашого історика та, вкінці, його смерть у підозріло-таємничих обставинах. Так сталося, що наш історик не рішився включитися у державницьке будівництво за Гетьманського уряду з ідеологічних мотивів, бо, як подає Л. Винар, "До 1922 р. він був поважно заангажований в лівому крилі Української партії соціалістів-революціонерів, де він редагував періодичний орган *Борітеся-поборете* (стор. 13). Співробітник Грушевського й разом з тим ідеологічний опонент, згідно з висловом Винара (стор. 12), Дмитро Дорошенко в розмові з автором цих рядків високо цинив Грушевського як історика, але рівночасно критикував, хоч і дуже культурно, деякі його громадсько-політичні погляди й пов'язану з тим діяльність.

Добре опрацьований автором розділ "Замітки про історіографічну спадщину Грушевського" з підрозділами "Історична схема Михайла Грушевського" та *Історія України-Руси* і інші видання. *Історія України-Руси* — це, як пише автор, "унікальний і переломовий твір в українській і світовій історії" (стор. 25), але Грушевський був, попри свою геніяльність, лише дитиною своєї доби, включно з симптомами тодішнього історіографічного стилю. Наш історик не був вільний від дослідницьких нахилів у напрямі соціологізування історії, звичайно, не в крайньо марксистському аспекті, та мав деякі відхилення від ідеалістичного розуміння історичного процесу. Винар має рацію у тому, що Грушевський представив історичний процес на території України згідно з

---

* Любомир Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934)*. У 50-ліття смерті, (Сучасність, 1986), 120 стор.

формулою тріади гегельянства (теза-антитеза-синтеза), та в тому, що в аспекті методології Грушевський не обмежувався монізмом, лише застосовував плюралістичну формулу метод історичних дослідів. Крім блискучо зформульованої історичної схеми як антитези до офіційної імперської "общерусской" історії, Грушевський прийняв антинорманську теорію, наголошуючи державно-творчий внесок місцевого русько-українського елементу в організаційному почині до заснування Київської Держави.

Розділ "Михайло Грушевський і державницький напрям в українській історіографії" — це вияснювання позицій "народника" Грушевського в аспекті його методологічно-мериторичних і історіософічно-ідеологічних напрямних у конфронтації з поглядами істориків державницького напрямку (Липинський, Томашівський, Дорошенко, Крупницький і, частинно Кревецький). Як подає автор, історики-державники прийняли схему Грушевського як національну схему української історіографії й вважали його найвидатнішим істориком і організатором наукового життя (стор. 37).

Отже, в суті розбіжності не були аж такі великі, як їх іноді роздують. Правильно каже автор, що розбіжності були радше в історіографічній і ідеологічній площині (стор. 49), бо Грушевський наголошував значення етносу, а історики-державники — значення держави. В суті, як вони, так і Грушевський були державницького напрямку, лише з відмінною інтерпретацією основних факторів історичного процесу (елітарна верства народу як фактор державної організації й, з другого боку, етнос — народні маси, як рушійна сила й основна база державного життя).

Коли усунути полемічну атмосферу іноді ідеологічно-публіцистичного й навіть войовничого характеру, треба об'єктивно визнати, що "народник" — Грушевський і, з другого боку, згадані "державники", як обидві сторони тієї самої історіографічної медалі, взаємно себе гармонійно доповнюють. Сьогодні з перспективи часу так розглядаємо ті проблеми історіографічного аспекту. Бо як поняття етносу — широких народних мас, так і державного чинника з інтелектуальною, державницько-політично-організаційною верхівкою є спільним компонентом у всьому контексті історичного процесу. Народництво було логічно потрібним явищем в ланцюгу етапів розвитку українського національного та культурно-політичного життя, а державницька ідеологія його завершенням у законі-мірному бігу історичного процесу та з прагматичним збалансуванням і унапрявленням тих факторів в одне річуще всенаціонально-державницького й культурного змісту історизму в часі й просторі за активної дії людського колективу. Шановний автор називає опонентів Грушевського істориками-ревізіоністами державницького напрямку, а чи не влучніше було б назвати їх істориками-еволюціоністами в історичному аспекті, бо історіографія не є догмою, лише

науковим предметом еволюційних перемін на шляху розвитку історичних наук у мериторичному і методологічному, а також ідеологічному розумінні. Сьогодні наукова спадщина Грушевського, не зважаючи на свою непроминальну вартість, вимагає тут і там деяких коректив і доповнень у дусі нових наукових надбань і поширеного горизонту сучасних науково-дослідних шляхів, не згадуючи вже про ідеологічні напрями. Отже, приймаємо *mutatis mutandis* наукову спадщину великого історика з особливою вдячністю як підставову базу для дальших дослідів на чергових етапах розвитку української національної історіографії.

В четвертому розділі "Історична школа Михайла Грушевського та її значення — Історична школа Грушевського у Львові — Історична школа Грушевського в Києві" автор подає: "Отже 1913 р. можна вважати останнім роком львівського періоду історичної школи Грушевського" (стор. 62), але варто було б при тому додати, що науковий відгомін історичної школи Грушевського при львівському НТШ неофіційно продовжувався серед його колишніх учнів, які працювали в історично-філософській секції та в окремих Комісіях загалом у дусі історіографічних принципів колишньої школи Грушевського.

Пам'ятаю, що ще в другій половині тридцятих років ім'я Грушевського згадувано дуже часто на терені НТШ не лише в приватних розмовах, але під час наукових засідань та семінара студентів-істориків як особливо авторитетний голос в обговорюванні окремих проблем з історії України. Одним словом, дух Грушевського панував далі в львівському НТШ. Відчувалося, що дух колишнього довголітнього голови НТШ та унікальної постаті невтомного трудівника в аспекті організації української науки, а особливо історичної, панує далі над умами членів НТШ. То був непроминальний відгомін історичної школи титана української національної історіографії.

В п'ятому розділі "Погром і знищення історичної школи Грушевського" автор змальовує картину поступової ліквідації великої справи нашого історика, проведеної рафінованими методами партійно-державних чинників за допомогою істориків-марксистів українського походження. Знищивши руками "українських" комуністів справу Грушевського, червона Москва знищила паралельно тих самих прислужників, які вірили засліплено партійно-державному московському центрові. Остаточна ліквідація історичних установ Грушевського, а з тим і представників української науки, розстріляних або засланих, закінчилася трагічним епілогом смерті великого історика в підозрілих обставинах "невдалої операції карбункула". Весь той заплянований радянськими чинниками та впроваджений ступнево в життя погром світу української історичної науки, очолюваної Грушевським,

супроводжували барабанна пропаганда й нацькування на різних конференціях, партійно-громадських зборах і на сторінках журналів і преси проти особи нашого історика. Учні й співробітники Грушевського мусіли через шантаж і терор виступати проти свого професора й провідного вченого-історика з оскарженнями його "національно-буржуазних ухилів" та нельояльності до партії й "робітничо-селянської держави", але сам Грушевський не піддався психологічному теророві й не пішов на "покаяння".

Автор праці добре схопив картину національної, громадської й академічної мужности нашого історика в другій половині двадцятих і в початках тридцятих років, коли, здавалося, майже всі покинули великого історика й він залишився самітній серед жазливої атмосфери доносів, скарг і нацькувань. Не скорившись перед усім тим, Грушевський виказав дійсно мужній характер. Автор праці згадав між іншим про два моменти з того часу, які свідчать про непохитність моральної сторони характеру й академічної естетики Грушевського.

До заслуг Грушевського належить захувати також між іншим виказання на тлі окремих періодів української Бувальщини історичність українського народу. В розумінні деяких представників історіографії лише державні народи мають право називатися історичними народами. Посідаючи власну державну організацію народ має всі об'єктивні можливості для свого всебічного розвитку й діяльності як на внутрішньому відтинку свого національного життя, так і на міжнародному форумі як підмет, що робить свій активний внесок у творення економічних, культурних і політичних підстав історичного процесу. Тому державний народ називають історичним. Недержавний народ не має тих можливостей і є, мовляв, предметом історичного процесу, залежним від чужих чинників. Він, мовляв, не робить свого внеску в творення історії й тому не є історичним народом. Тим часом питання історичности чи неісторичности даного народу є складнішим, ніж на перший погляд це могло б видаватися. Треба бути обережним, щоб не спрощувати тієї проблеми, бо критерії оцінки народу в рамках його історичности не можуть обмежуватися виключно самим поняттям державности.

З другого боку, існують в самій лише Європі народи, державність яких було переривано (чехи, словаки, поляки, балканські народи, українці), але вони були активними на полі творення культурних вартостей і в змаганнях за свою державність, вони посилювали своїми змаганнями за державність динамізм історичного процесу. Чи ті народи є дійсно неісторичними або були ними в часи своєї недержавности? Клясичним прикладом вищесказаного є український народ, який кілька разів страчував свою державність, але все

старався активно зберігати свою національну ідентичність народно-побутового, культурного й історичного характеру, змагався за творення своїх економічних підстав і, вкінці, піднімався серед важких історичних обставин до державного життя. Інші народи серед таких довговікових обставин в умовах євразійського номадизму й імперіялізму сусідніх народів давно загинули б, а український народ існує й змагається за збереження своєї біологічної субстанції та національної ідентичности на важкому шляху до державности. Своїми культурними надбаннями він робив власний внесок у скарбницю світової культури, а національно-визвольними змаганнями й героїськими вчинками своїх синів і дочок записав власною кров'ю пам'ятку про себе на сторінках історії.

Чи такий народ не має легітимно-моральних підстав називатися історичним? Якраз Грушевський у своїй велетенській науково-історичній спадщині наголошенням історично-побутового, культурного, економічного й громадсько-політичного та державного вкладу й змагань навіть у часи своєї недержавности виказав фактичну українську присутність на тлі східноєвропейської історії. А його нова схема східноєвропейської історії, що вносила на історичну сцену український і білоруський народи, стала завершенням концепції історизму українського народу. І це ще одна велика заслуга Грушевського, який у згаданому питанні поставив остаточну з наукового погляду крапку над "і". Тому правильно зауважує Винар: "Надзвичайно важливою в ІУР (Історії України-Руси) є докладна аналіза культурних, соціальних, релігійних, економічних і інших виявів життєвості українського народу в його державні і бездержавні періоди. І тут Грушевський малює грандіозну картину життя українського народу з його піднесеннями і занепадами" (стор. 24).

Згадані "піднесення і занепади" були своєрідними коливаннями політично-державного життя народу в його геополітичних умовах на Сході Європи. А все ж таки український народ навіть у таких невідрадних геополітично-історичних умовах виявив великий віталізм у змаганнях за свою національну та історично-культурну ідентичність і державність.

Під кінець, радимо шановному авторові не вживати терміну "радянський", лише "совєтський". Ціла совєтська система прийшла на Україну з московської Півночі на багнетах московсько-більшовицької вояччини й є чужа українській історичній традиції, культурі й ментальності, не згадуючи вже про її фатальні наслідки в Україні. Тому не треба тієї назви українізувати, лише вживати в чужому (оригінальному!) вислові для зазначення, що вона нам не лише чужа, але й ненависна.*

---

* Публікація Любомира Винара вийшла у видавництві *Сучасність*, яка живає термін "радянський", не "совєтський". — *Ред.*

В своїй монографії про Грушевського й його істріографічну та науково-організаційну діяльність на тлі біографічного матеріалу та історії розвитку української історичної науки автор зробив підсумки дотеперішніх дослідів над Грушевськіяною та доповнив останніми досягненнями своїх студій, що на сучасному етапі дослідів можна вважати останнім словом науки в царині Грушевськіяни.

ГОЛОС ПЕРЕСТОРОГИ

На Україні нині будується й експлуатується сім АЕС, з-поміж них три, про які піде мова: Ровенська, Хмельницька та Південно-Українська проектною потужністю 2,88, 4 й 4 мільйони кіловат відповідно. У зв'язку з тим, що Мініатоменерго СРСР планує розширення цих трьох станцій, науково-технічне товариство енергетики й електротехнічної промисловості республіки 25 серпня 1987 року організувало обговорення техніко-економічного обґрунтування такого розширення.

Подібні обговорення із залученням широкої наукової та інженерної громадськості стали входити в практику нашого життя, і це радує. Пригадаймо обговорення проекту спорудження третьої черги Чорнобильської АЕС та одностайну думку громадськості про недоцільність її спорудження, яка знайшла підтримку в Держкомітеті СРСР по використанню атомної енергії.

Непокоїть інше. Непокоїть войовнича відомча позиція Мініатоменерго СРСР, яка не піддається ніяким перебудовам. Непокоять спроби знову й знову, нав'язувати свої рішення всупереч громадській думці, без врахування всіх необхідних компонентів проблеми, будь-що віднайти найлегші шляхи для розв'язання своїх, відомчих завдань.

Підставою для занепокоєння послужило й таке питання: чим обумовлено цю концентрацію потужностей на кожній із трьох атомних станцій? В екологічній оцінці проектів атомних брали участь багато інститутів АН СРСР та УРСР, і всі вони дійшли висновку, що не можна будувати АЕС потужністю більше 4-х мільйонів кіловат.

Концентрація великих потужностей у густонаселених районах, відчуження води, родючих земель, соціально-екологічні фактори — це дуже важливий вузол проблем, які непокоять учених та спеціалістів республіки. Територія Української РСР має найвищий по країні рівень господарського освоєння. На площі 603 тисячі квадратних кілометрів (або 3 процентах всієї території країни)

Передруковуємо, з деяким скороченням, лист діячів науки України до редакції газети *Літературна Україна* за 21 січня 1988 р. під назвою "А який прогноз на завтра?" (Атомна енергетика на Україні). Зберігаємо мову оригіналу. — Ред.

сьогодні виробляється понад 20 процентів загальносоюзного сукупного продукту, в тому числі понад чверть усієї валовії сільськогосподарської продукції. Так, на її долю припадає понад 20 процентів валового збору зерна, 60 процентів фабричного цукрового буряка, 45 процентів соняшнику, близько 25 процентів м'яса, молока й картоплі, а також третина овочів, що виробляються в країні.

Насичення території республіки густою мережею атомних електростанцій неминуче призведе до підвищення загального радіаційного фону.

В умовах нарощування потужностей неминуче відбуватиметься підвищення забруднення радіонуклідами сільськогосподарської продукції України, що загрожує не лише її населенню, а й населенню всієї країни.

Не менш важливий вузол проблем у зв'язку з дефіцитом водних та земельних ресурсів, що різко загострюється. В зоні формування водних ресурсів республіки будуються вісім атомних електростанцій (з урахуванням Курської та Смоленської), які безповоротно споживатимуть близько 1,5 мільярда кубічних метрів води на рік. Таке зосередження великих енергетичних об'єктів у дефіцитних за водними ресурсами районах сприятиме тепловому та хімічному забрудненню води, бо фільтрація й "продувка" ставків охолоджувачів АЕС здійснюється в річки.

Особливо небажана якість води буде в періоди маловодних років, коли води для розбавлення стоків АЕС буде не досить. Крім того, не секрет, що на споруджуваних і працюючих АЕС не дотримуються вимог органів по регулюванню й охороні вод, а це значною мірою погіршує екологічні умови, які склалися.

Ще далеко не вичерпано можливості вдосконалення теплової енергетики, особливо у зв'язку з намічуваною розробкою нових потужних родовищ вугілля в Донбасі, адже нині надзвичайно актуальним є спорудження на Україні пікових та напівпікових теплових електростанцій з сучасними високоефективними установками по очищенню димових газів від золи, окису сірки та азоту.

Взагалі, гадаємо, настав час докорінно перебудувати структуру розвитку народногосподарського комплексу республіки на найближчу перспективу з метою зменшення її енергомісткості, переходу на ресурсота енергозберігаючі технології, скорочення відчуження земельних ресурсів з сільськогосподарського обороту та ін.

Не можна також не врахувати морально-економічних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і легковажити її психологічним впливом на населення республіки.

Таким чином, ми вважаємо за необхідне відмовитися від планів розширення Ровенської, Хмельницької, Південно-Української

АЕС і звертаємося до Ради Міністрів СРСР з проханням прислухатися до нашої думки, а також — розглянути весь комплекс проблем розвитку ядерної енергетики на території Української РСР.

О. М. Алимов, академік АН УРСР, доктор економічних наук, М. М. Амосов, академік АН УРСР, член-кореспондент АМН СРСР, доктор медичних наук, Герой Соціалістичної Праці, А. М. Гродзинський, академік АН УРСР, доктор біологічних наук, Д. М. Гродзинський, член-кореспондент АН УРСР, доктор біологічних наук, Є. П. Дибан, член-кореспондент АН УРСР, доктор технічних наук, С. І. Дорогунцов, кандидат економічних наук, Г. О. Клименко, кандидат технічних наук, А. М. Панов, інженер, В. В. Зорін, доктор технічних наук, О. О. Русинов, інженер, В. М. Шестопапов, доктор геолого-мінералогічних наук, О. М. Щербань, академік АН УРСР, доктор технічних наук, Є. О. Яковлев, кандидат геолого-мінералогічних наук.

ТОМУ Й СТАВ ПИСЬМЕННИКОМ

Питання: Як ви вважаєте, наша країна — це Європа чи Азія?

Відповідь: Прекрасне запитання. Вона така, як вона є: частина Європи і величезна частина Азії. Вона така, яка вона є, наша країна. Проте дуже хочеться, щоб вплив нашої Європи поширився на нашу Азію.

П.: Які зміни у вашій роботі зв'язані з гласністю? Вам стало легше чи важче працювати?

В.: Мені стало легше жити і важче працювати. Легше тому, що все публікується, все виходить. По телефону ще іноді просять щось зняти, але ми вже можемо не послухатися. Ми стаємо бюрократами і кажемо: письмово скажіть нам, яку фразу зняти. Пришліть папір з печаткою. Вони бояться. І ми нахабно говоримо: ага, ви не прислали паперу з печаткою, тоді ми цю фразу не знімемо.

А важче стало, бо соромно перед публікою, в якій таких хороших змін, як у мене, ще нема. Я розумію, наскільки важко щонебудь змінити в промисловості, а сільському господарстві. Я бачу людей, котрі приходять на концерт і жадібно слухають, хочуть від мене почути щось, я теж хотів від них щось почути. І мені соромно від того, що мені стало легше, зросла свобода слова, а в людей, котрі працюють на виробництві, поки що мало змін.

Але мені стало легше, і я кажу собі: добре вже, нехай хоч так. Поступово це пошириться на всіх, і у вас теж буде легше.

П.: Михайле Михайловичу, читачі цікавляться, в чому полягас перебудова особисто для вас?

В.: Ті, хто брехав, нехай перебудовуються. А мені чого перебудуватися.

П.: Чи хотіли б ви взяти участь у телемості СРСР — США? Щоб ви сказали?

В.: Ви знаєте, я не хотів би взяти участь у телемості СРСР — США. Тут у мені боролися б два почуття. Я звик бути ширим, звик говорити правду і звик бути патріотом. Я хотів би все ж таки, щоб трошечки, ну хоч трошечки в нас стало краше. Я б тоді вийшов з більшою гідністю. І тому я поки що не пішов би.

А взагалі, ви знаєте, я коли потрапляю за кордон, це

Скорочений передрук розмови з письменником-сатириком М. Жванецьким надрукованої в *Робітничій газеті*, 13 грудня 1987 р. Зберігаємо мову оригіналу. — Ред.

відбувається якось автоматично: я стаю просто-таки палким патріотом, бо все ж таки щось відбувається в душі, і навіть коли за якісь питання соромно, то все одно відчуваєш: хотілося б, щоб за твоєю спиною все було добре. Щоб ти міг своєю спиною затулити всю країну. Це дуже важко. Але все ж таки спробувати затулити.

П.: Демократія, гласність, госпрозрахунок. Що потрібно ще для перебудоби?

В.: А більше нічого. На мою думку, більше нічого. Одне слово — демократія — вже все включає. Демократія — це головне. Я ще поки погано знаю, що таке госпрозрахунок, але демократія включає в себе й гласність. І соромно читати, що нам треба вчитися демократії.

П.: Що думають і говорять про перебудову в Одесі?

В.: Там, на жаль, почали багато базікати: "Ви вже перебудувалися? Я ще не перебудувався...".

П.: Чи вірите ви, що ми всіх недоліків коли-небудь зуміємо позбутися?

В.: Ні, звичайно, Всіх недоліків ми не зуміємо позбутися. Не вірю. Але головних, хочу, щоб ми позбулись. Щоб у нас не було такої величезної кількості начальства. Щоб начальник і підлеглий не різнилися між собою так явно. Щоб і там і тут рабство було видавлене. Бо в деяких наших начальників рабства більше, ніж у їхніх підлеглих. Бо вони бояться своїх начальників і поводяться грубо рабськи із своїми підлеглими. Абсолютно змінюється мова і стиль у розмові "вверх" і в розмові "вниз".

От якщо ми зуміємо позбутися того, щоб давити нижнього або лизати зад верхнього, отоді ми будемо нормальними людьми, в яких розвинуте почуття власної гідності і своїх здібностей. Конструкторських, письменницьких, робітничих, торгових, будь-яких здібностей. Тільки тоді кожна людина буде в змозі забезпечити себе достойним заробітком, достойним житлом, достойним зовнішнім виглядом. Отака свобода нам і потрібна.

От ви бачите скільки було листів з приводу Пугачової за скандал у тому місці, де ми всі скандалимо. Який з наших людей не скандалить у готелі? Всі там скандалять. Там таке місце. Там скандалить мало не кожна людина.

При власній гідності тут просто всміхнешся і пройдеш мимо. Коли в тебе немає комплексу неповноцінності, ти скажеш: Алло Борисівно, що ж так, як же вони так? Візьміть мій номер. Не звертайте уваги, Алло Борисівно.

П.: Михайле Михайловичу, яке явище нашого життя вам найбільше ненависне?

В.: Оце рабство. Звідси й хамство, звідси й заздрощі. Звідси й неможливість пережити, якщо сусід щось робить, чи то працює, чи то будує собі щось, чи то кудись закопався і щось вирощує. Людина

з рабською психологією не може перенести, щоб сусід щось робив.

П.: Що змушує вас усе це писати і все це говорити?

В.: Оця ж сама ненависть до всього переліченого. Ненависть до рабства, хамства, заздрощів. Бажання, щоб їх було якомога менше. А краще — щоб взагалі не було.

Розмову провели О. Абдулін і О. Базаров

ПРО ГОЛОД В УКРАЇНІ 1932-1933

Рецензована книжка* це вислід дотеперішньої праці Комісії Розгляду Голоду в Україні в 1932-1933 рр., яку створив Конгрес США на підставі асигнації Конгресу з 21 вересня 1984 р. Метою Комісії є, на підставі дослідів, поширити знання світу про голод і дати американцям змогу здобути краще розуміння радянської системи, викриваючи ролю радянського уряду у штучному створенні голоду на Україні.

У своєму вступному слові на першому засіданні Комісії конгресмен Данієль Майка, її голова, з'ясував мандат Комісії, наголошуючи значення її праці. Він заявив, що в роках 1932-1933 радянський уряд вживав харчові продукти як зброю проти українського народу. Він порівняв цей злочин проти людства до подій у Етіопії і Афганістані. На думку конгресмена Майки, тоталітарні держави, озброєні в ідеології, які виправдують всякі злочини, якщо вони ведуть до здійснення їхніх політичних цілей, є, за своєю природою, здібні до геноциду (стор. 4).

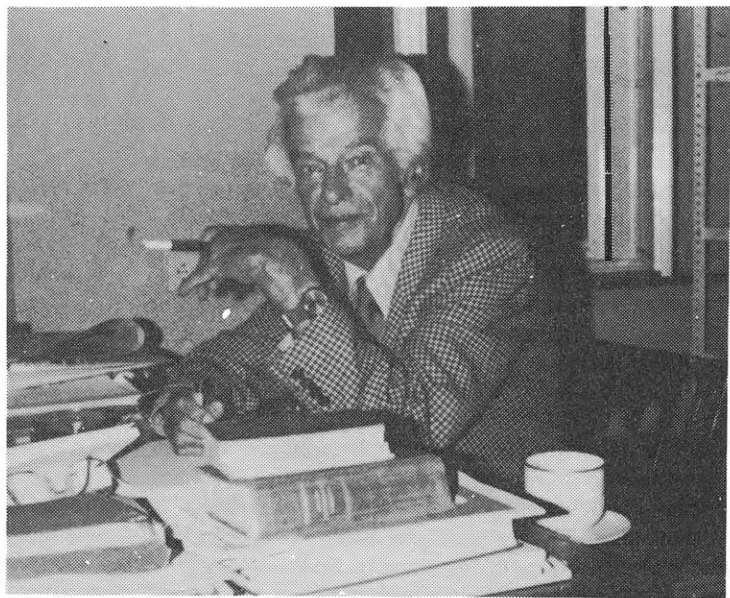
Книжка в цілому дуже цікава. Складається вона з ряду меморандумів, свідчень знавців проблеми, наприклад Роберта Конквеста, і, найважливіше, зі свідчень очевидців. Таких свідчень, які розкривають перед читачем трагедію українського села, є двадцять дев'ять. Ті свідчення — це немов голос невинних українських селян, які впали жертвою сталінських експериментів.

Т. Г.

---

* «Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933». First Interim Report of Meetings and Hearings of and before the Commission on the Ukraine Famine Held in 1986 (U. S. Printing Office [Washington, D. C., 1987]), 172 pp.

Богдан Кордюк
(17. I.1908 — 22. II.1988)

В глибокому смутку повідомляємо, що 22 лютого 1988 р. помер у Мюнхені професор Богдан Кордюк, народжений 17 січня 1908 р. у Львові, провідний політичний діяч і публіцист, колишній член Української військової організації, провідник Крайової екзекутиви Організації українських націоналістів на західні областях України в 1932-1933 рр., колишній голова Політичної ради ОУНз і член Закордонного представництва УГВР, редактор журналу *Український самостійник*, член редакційної ради журналу *Сучасність*, політичний в'язень польських і німецьких тюрем і концентраційних таборів, ширий патріот і відданий син українського народу. У 1930-их рр. Покійний здобув докторський ступінь на Геологічному факультеті Берлінського університету та працював асистентом при Катедрі геології. Після війни Покійний був викладачем Українського технічного інституту та Українського вільного університету в Мюнхені.

Родині Покійного висловлюємо щире співчуття.
Вічна Йому пам'ять!

Середовище УГВР
Видавництво «Сучасність»

Про авторів

- Євген Сверстюк** — поет, літературознавець, публіцист і літературний критик. Автор книги есеїв *Собор у риштованні*. Був ув'язнений за участь у "Самвидаві". Живе на Україні.
- Василь Барка** — поет, письменник, автор відомого роману *Жовтий князь*, який був перекладений на французьку мову.
- Емма Андієвська** — поет і прозаїк, авторка десятих збірок поезій та шести прозових творів. Поетка живе й працює в Мюнхені.
- Марко Павлишин** — викладач мови та літератури в Університеті Монаша в Австралії.
- Володимир Попович** — лікар, мистецтвознавець і колекціонер. Автор книжок-монографій про мистців Михайла Нечитайла-Андрієнка, Софію Зарицьку, Григорія Крука, Марію Дольницьку, один із авторів монографії про Галину Мазепу. Постійний співробітник *Сучасности*. Живе в Генті (Бельгія).
- Вілен Барський** — маляр і поет. Киянин, від 1981 р. живе в Західній Німеччині.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут і Торонтський університет. Професор-емерит Університету Британської Колумбії у Ванкувері. Постійний співпрацівник *Сучасности*.
- Мирослав Іванек** — філолог, одержав освіту у Варшавському університеті. Живе в Торонто.
- Анатоль Камінський** — публіцист, політичний діяч, директор Українського відділу радіо *Свобода*.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1988 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i> Sučasnist/Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i> Mr. T. KUZIO 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>США:</i> Sučasnist/Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
	<i>Швайца- рія:</i> Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 7-й (серпень 1987); «Пам'яті Василя Стуса». Київ—Львів

Редколегія: І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл (відповід. редактор.)

1988, 102 стор.

ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук найновішого числа відновленого журналу з України.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК

ВИПУСК СЬОМИЙ
Серпень 1987

«СУЧАСНІСТЬ»

1961 — 1985
Вибране

СУЧАСНІСТЬ 1987

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор.

Збірник друкованих у журналі «Сучасність» за 25 років вибраних матеріалів: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України, твори членів руху опору. "... Пропонована збірка є частковим віддзеркаленням того, чим жила останні десятиріччя і чим живе українська людина на батьківщині..." ("Від видавництва").

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У всіх інших країнах:
Sučasnist/Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892